

УКРАЇНСЬКІ ВИМУШЕНІ МІГРАНТИ У ПОЛЬЩІ ТА ІСПАНІЇ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІРИ ДОВІРИ

UKRAINIAN FORCED MIGRANTS IN POLAND AND SPAIN: SOCIAL AND INSTITUTIONAL DIMENSIONS OF TRUST

Володимир Гнатюк¹

*Національний університет «Львівська політехніка»
(вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна, 79013)*

Volodymyr Hnatiuk

*Lviv Polytechnic National University
(12, Stepana Bandery Str., Lviv, Ukraine, 79013)*

Отримано: 19.10.2024. Затверджено: 24.01.2025

АНОТАЦІЯ

У дослідженні сфокусовано увагу на питанні інтерпретації даних стосовно довіри українських вимушених мігрантів до різних соціальних груп та інститутів держави у Польщі та Іспанії (як країнах їх перебування) та Україні (як країні, звідки вони прибули) в кореляції до сучасних теорій довіри. Висвітлено думку, що довіра є змінною, що трансформується у просторі, часі та на індивідуальному рівні, яку не слід розглядати як вроджений параметр людини, а скоріше як наслідок навчання та його впливу на поведінку. Виділено позицію, що науковці звертають увагу на два виміри довіри в контексті інтеграції та адаптації мігрантів до нового середовища, зокрема соціальний та інституційний, між якими прослідковується високий рівень кореляції. Опрацьовано значний масив наукової літератури з вивчення та концептуалізації теорії довіри, на основі якого зазначено, що для зарубіжних джерел характерне поєднання (фрагментарне та контекстуальне)

¹ PhD з політичних наук, науковий співробітник; orcid 0000-0002-2608-659X; e-mail: v.v.hnatiuk@gmail.com

домігрантського досвіду та його впливу на довіру у країнах перебування, а у вітчизняних — така специфіка не була представлена. У статті висунуто гіпотези, згруповані у тематичні поля («інституційно-політичне», «соціальне», «психологічне» та «досвід і мотиви»), завдяки яким окреслені особливості соціального та інституційного вимірів довіри. Відзначено, що рівень довіри вищий саме у державах, де об'єктивні показники демократії вищі. Системний дискурс відіграє першочергову роль не лише як просторове середовище перебування мігранта, а його інституційне та соціальне поле, в межах якого породжується відповідна щодо усталених норм і звичаїв поведінка. Додатково вказано, що зміна місця перебування мігрантів вплинула на раціоналізацію мотивів у діях, а також посилила їхнє довірливе ставлення до незнайомих. Виділено момент, що якісна зміна середовища може суттєво позитивно вплинути на процес подолання психологічних травм та потрясінь, отриманих під час воєнних дій в Україні.

Ключові слова: інституційна довіра; соціальна довіра; узагальнена довіра; міграція; вимушені мігранти; теорія довіри.

ABSTRACT

The study focuses on the issue of interpreting data on the trust of Ukrainian forced migrants in various social groups and state institutions in Poland and Spain (as their host countries) and Ukraine (as their send country) in correlation with modern theories of trust. It is highlighted the idea that trust is a variable that transforms in space, time, and at the individual level, which should not be considered an innate human parameter, but rather a consequence of learning and its impact on behaviour. It is emphasized the position that scholars pay attention to two dimensions of trust in the context of integration and adaptation of migrants to a new environment, in particular, social and institutional, which have a high level of correlation. A significant amount of scientific literature on the study and conceptualization of the theory of trust has been processed, on the basis of which it is noted that foreign sources are characterized by a combination (fragmentary and contextual) of pre-migrant experience and its impact on trust in the host countries, while domestic sources do not present such specifics. The investigation puts forward hypotheses grouped into thematic fields («institutional and political», «social», «psychological», and «experience and motives»), which outline the peculiarities of the social and institutional dimensions of trust. It is noted that the level of trust is higher in countries with higher objective indicators of democracy. The systemic discourse plays a primary role not only as the spatial environment of a migrant's stay, but also as its' institutional and social field, within which behaviour appropriate to established norms and customs is generated. Additionally, it is noted that the change of place of migrants' residence influenced the rationalization of motives in their actions, and also increased their trusting attitude towards strangers. It is emphasized that a qualitative change in the environment can have a significant positive impact on the process of overcoming psychological trauma and shocks received during the wartime in Ukraine.

Key words: institutional trust; social trust; generalized trust; migration; forced migrants; trust theory.

I. ВСТУП

За останні декілька років значна частина європейських країн зіткнулася з численними хвилями біженців¹ спочатку з Сирії, Іраку та Афганістану, а згодом — після 24 лютого 2022 року — і з України. Події дворічної давності спричинили за своїми кількісними обсягами найбільший рух вимушених мігрантів від кінця II світової війни в Європі, сягаючи понад 6 млн. осіб, а додатково ще більш як пів мільйона переміщених територіально знаходяться поза нею². Як результат, основне навантаження лягло саме на європейські держави, звісно, неоднорідно у репрезентації. При цьому, зважаючи на демографічну кризу³ у всьому регіоні, існує логічний запит на усунення дефіциту трудових ресурсів та курс політики на заохочення успішної соціо-економічної інтеграції і подальшої асиміляції, що має на меті зменшити тиск на соціальну систему та сприяти уникненню кризи депопуляції. Тому біженці стають ще більш важливими, бо розглядаються як чинник ефективного і поступального розвитку⁴. У відповідному контексті

¹ У статті взаємозамінно (синонімічно за змістовим навантаженням) використовуються декілька термінів для означення українців, які виїхали за межі держави після 24 лютого 2022 року. Зокрема це «біженець», «особа із статусом тимчасового захисту», «воєнний мігрант», «вимушений мігрант», «переміщена особа», «прибулий». З точки зору права між «біженцем» та «особою із статусом тимчасового захисту» є суттєві відмінності, проте у дослідженні перше поняття апелює до контексту, що пов'язаний з індивідом як «втікачем від війни», а інше — з специфікою у правовому полі. Як-не-як, а українці поєднують обидва аспекти, тому у статті використано ці та інші окреслені категорії для уникнення тавтології.

² UNHCR (2023). Ukraine Refugee Situation — Data Explanatory Note. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

³ Не потрібно особливо наголошувати, наскільки така проблема актуалізувалася за останні роки. Досить багато вчених з різних галузей знання (зокрема демографії, соціології і в міграційних студіях) прогнозують поступове зменшення корінного населення в європейських державах через депопуляцію і зростання частки представників інших рас. Вже зараз спостерігається цей процес. На підтвердження прогнозів та стосовно продовження самої тенденції детальніше дивіться, наприклад, в опублікованій роботі аналітичного осередку Центру міжнародних відносин та сталого розвитку (CIRSD) — Maksimović S. (2018). *The Demographic Decay of the Modern Europe*. Belgrade, New York: The Center for International Relations and Sustainable Development (CIRSD). URL: <https://www.cirsd.org/en/young-contributors/the-demographic-decay-of-the-modern-europe>

⁴ Наприклад, вже був раніше проаналізований економічний ефект від українських трудових мігрантів, а згодом (після 24 лютого 2022 року) воєнних мігрантів з України, у Польщі. Більше деталей у роботах, як: а) Kindler M., Szulecka M. (2013). *The Economic Integration of Ukrainian and Vietnamese Migrant Women in the Polish Labour Market*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol 39, Issue 4. pp. 649–671. URL: <https://doi.org/10.1080/>

роль *довіри* розглядається як одна з пріоритетних під час характеристики специфіки *соціальної згуртованості* й оцінки можливостей *співпраці* мігрантів і корінного населення.

Попри різні позиції та фокуси уваги дослідники погоджуються у тому, що *соціальний капітал* та *довіра* є невід’ємними для функціонування стабільних та благополучних суспільств¹. Натомість іммігранти, прибуваючи в чужу культуру і загалом у політичну систему країни, що їх прийняла, підривають (або можуть це потенційно зробити) узвичаєний уклад суспільно-політичного та побутового життя держави. І тому питання *співпраці* та *інкорпорації* біженців постає дуже важливим аспектом у збереженні мирного і стабільного розвитку, будучи актом міжкультурної взаємодії, що вимагає за замовчуванням зусиль від обох сторін — прибулих та корінного населення². Побудова відносин між *чужими* та *своїми* на основі спільної системи цінностей посилює готовність цих сторін до співпраці та сприяє згуртованості у межах гетерогенного соціуму. Іншими словами, це те, що формує підґрунтя очікування надійності один для одного. Саме тому *довіра* інтерпретується як символ, з чим асоціюється майбутнє виму-

1369183X.2013.745244; та б) EWL & SEWUW (2023). Громадяни України на польському ринку праці. Нові виклики та перспективи. Звіт про транскордонну мобільність. EWL S.A. 36 с. В цілому, за останні два роки кількість країн, де перебували українські вимушені мігранти та періодично видавалися звіти з їх позитивним впливом на національну економіку держави-реципієнта, лише поповнювався.

¹ Наукової літератури з дослідження цього питання сьогодні є достатньо. Серед прикладів можна назвати праці, як: Putnam R., Leonardi R., Nanetti R. (1993). Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press. 280 p.; La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., Vishny R. (1997). Trust in large organizations. *The American Economic Review*. Vol. 87, No 2. pp. 333–338.; Newton K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*. Vol. 22, Issue 2. pp. 201–214. URL: <https://doi.org/10.1177/0192512101222004>; Bjørnskov C. (2012). How Does Social Trust Affect Economic Growth? *Southern Economic Journal*. Vol. 78, No 4. pp. 1346–1368. URL: <https://doi.org/10.4284/0038-4038-78.4.1346>. Навіть на основі кількох робіт можна переконатися у логічності та ствердності в аргументації цієї думки.

² Більше деталей про це дивіться у: Masuda N. (2012). Ingroup favoritism and intergroup cooperation under indirect reciprocity based on group reputation. *Journal of Theoretical Biology*. Vol. 311. pp. 8–18. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jtbi.2012.07.002>; Froehlich L., Dorrough A., Glöckner A., Stürmer S. (2021). Similarity predicts cross-National Social Preferences. *Social Psychological and Personality Science*. Vol. 12, Issue 8. pp. 1486–1498. URL: <https://doi.org/10.1177/1948550620982704>; El-Bialy N., Fraile Aranda E., Nicklisch A. et al. (2022). To cooperate or not to cooperate? An analysis of cooperation and peer punishment among Syrian refugees, Germans and Jordanians. *Journal of Economic Psychology*. Vol. 89; 102484. URL: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2022.102484>

шених мігрантів у державах-реципієнтах¹. В кінцевому наслідку, якщо біженці довіряють членам соціуму, що їх прийняло, вони можуть значно краще нагромадити соціальний капітал — встановити мережу індивідуальних відносин, а отже безпосередньо впливати на розвиток цієї держави². Тому навіть за умови достатньо глибоких національно-культурних відмінностей *довіра* мігрантів до корінного населення та державних інститутів може зменшити кількість ймовірних непорозумінь та стати умовою впевненості індивідів, чому можна покладатися один на одного у суспільстві. Більше того, наявність *довіри* як віри, що хтось чи щось є надійним, не лише стає передумовою для спільноті³, а дозволяє вирішувати проблеми та зменшувати їхню появу у майбутньому⁴. Це вплинуло на те, що деяка частина вчених почала визначати *довіру* як своєрідний компонент, що з'єднує соціум у цілісність, відображаючись у колективних діях і громадянській культурі, або ж укріплює основи функціонування ринку та економічного росту⁵. І зважаючи на постійний інтерес науковців до цієї теми в контексті безперервних міграційних процесів, немає підстав, аби *довіра* надалі не залишалася у фокусі уваги, несучи в той же час важливе політико-праксеологічне навантаження для країн-донорів і країн-реципієнтів. Під таким кутом зору *довіра* українських воєнних мігрантів

¹ Відповідний аспект цікаво визначено у роботах, як: Goette L., Huffman D., Meier S. (2006). The impact of group membership on cooperation and norm enforcement: evidence using random assignment to real social groups. *American Economic Review*. Vol. 96, Issue 2. pp. 212–216. URL: <https://doi.org/10.1257/000282806777211658>; Balliet D., Wu J., de Dreu C. (2014). Ingroup favoritism in cooperation: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*. Vol. 140(6). pp. 1556–1581. URL: <https://doi.org/10.1037/a0037737>

² Детальніше про це питання описано у працях, зокрема Strang A., Ager A. (2010). Refugee integration. Emerging trends and remaining agendas. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 23, Issue 4. pp. 589–607. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/feq046>; Strang A., Quinn N. (2021). Integration or isolation? Refugees' Social Connections and Wellbeing. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 34, Issue 1. pp. 328–353. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fez040>

³ Uslaner E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. New York, NY: Cambridge University Press. 298 p.; Stanley D. (2003). What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *The Canadian Journal of Sociology*. Vol. 28, Issue 1 (Special issue). pp. 5–17. URL: <https://doi.org/10.2307/3341872>

⁴ Dent G. (2005). Race, Trust, Altruism, and Reciprocity. *University Richmond Law Review*. Vol. 39, Issue 4. pp. 1001–1070.

⁵ Zak P., Knack S. (2001). Trust and growth. *The Economic Journal*. Vol. 111, Issue 470. pp. 295–321. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.136961>; Bjørnskov C. (2009). Social trust and the growth of schooling. *Economics of Education Review*. Vol. 28, Issue 2. pp. 249–257. URL: <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2006.09.013>

до суспільства (загалом чи до певних соціальних груп), держави та її інститутів у місцях їхнього перебування постає однією з актуальних міграційних проблем сучасності для багатьох країн Європи у науковому та практичному аспектах.

Як відзначає Ньютон уже на сьогодні відкрито достатньо дискусій щодо того, чим є *довіра*, і чому її варто відрізнити від понять, як емпатія, взаємність, повага, солідарність і т.д.¹ Проте проблема полягає у тому, що водночас *довіра* є синонімічно близькою до цих слів, але також сутнісно іншою. Рекомендуючи прийняти прагматичну позицію, Ньютон обґрунтовує думку, що немає сенсу визначати сутність *довіри*, оскільки вона відсутня як така. При цьому, наводячи вдалу аргументацію (підсилюючи власну тезу) словами Леві: «Довіра — це не одна річ і вона не має єдиного джерела; вона має різні форми та причини»². Це підтверджується на практиці, зокрема тим, що феномен *довіри* добре розуміють респонденти, які чітко окреслюють своє ставлення до чогось/когось, але також демонструючи, що ці позиції є різними. Загалом вчений операціоналізує *довіру* як віру в те, що інші не будуть навмисно завдавати шкоду іншим, якщо можуть цього уникнути, і дбатимуть про їхні інтереси, якщо на це спроможні³. У свою чергу це показує, що людина паралельно може довіряти або ні чомусь/комусь, однак в різному ступені репрезентації. Саме тому, за ідеєю Ньютона, *довіра* є змінною, що трансформується у часі. А додаючи до цього контекст *простору* — місце перебування людини (у країні-донорі і країні-реципієнті) — можна також апелювати до *тери-*

¹ Детальніше дивись роботи: Baier A. (1986). Trust and Antitrust. *Ethics*. Vol. 96, No 2. pp. 231–260. URL: <https://doi.org/10.1086/292745>; Hardin R. (1996). Trustworthiness. *Ethics*. Vol. 107, No 1. pp. 26–42. URL: <https://doi.org/10.1086/et.1996.107.issue-1>; Seligman A. (1997). The Problem of Trust. Princeton: Princeton University Press. 240 p.

² Levi M. (1998). A state of trust. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage Foundation. pp. 77–101.

³ Цю позицію та думки навколо неї ґрунтовно висвітлено у роботі Newton K. (2007). Social and Political Trust. *The Oxford Handbook of Political Behavior* / eds. by R. Dalton, H.-D. Klingemann. Oxford, UK: Oxford University Press. pp. 343–344. Загалом точка зору К. Ньютона наближена за змістом до дефініцій *довіри* за дослідниками, як Р. Гардін, Д. Гамбетта та М. Уорен. Детальніше дивіться їхні розвідки, як: Gambetta D. (1988). Mafia: the price of distrust. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* / ed. by D. Gambetta. Oxford: Blackwell. pp. 158–175.; Hardin R. (1998). Trust in government. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 9–27.; Warren M. (1999). Democratic theory and trust. *Democracy and Trust* / ed. by M. Warren. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 310–345.

торіальної змінності її рівня. Це особливо важливо, оскільки воєнні мігранти (на відміну від трудових) зазвичай не мають вибору переїхати до держави, куди б хотіли за мирних умов. Питання виїзду є первинним з точки зору забезпечення інстинкту самозбереження, а тому біженці можуть перебувати до країн, що не асоціюються у них з високим рівнем *довіри*. Як наслідок, *довіру* не слід визначати як щось належне та стає, оскільки їй характерна мінливість — часова, просторова та індивідуальна. Остання специфіка корелюється з виміром сприйняттям цінностей (їх подібності) між вимушеними мігрантами і корінним населенням у новому середовищі, а також потенціалі до взаємодії та кооперації зусиль¹ між обома сторонами. При цьому, необхідно не забувати, що є досить сильний зв'язок між взаємовпливом контексту, звідки воєнні мігранти прибули, і контекстом, де вони перебувають наразі². Саме у цьому аспекті рівень *довіри* до країни-реципієнта (соціуму і держави) визначається травматичним досвідом, що спричинив до виїзду з рідної країни, та попереднім інституційним досвідом біженців, тобто формами взаємодії та нормами поведінки у політичній системі, що екстраполюються зазвичай у цілісний погляд, через який вони порівнюють і країну, що їх прийняла, і країну, звідки мігранти виїхали³. Як результат, це все сприяє виділенню

¹ Серед переліку останніх ключових досліджень варто виділити: Bigoni M., Bortolotti S., Casari M. et al. (2016). Amoral Familism, social capital, or trust? The behavioural foundations of the Italian north-south divide. *The Economic Journal*. Vol. 126, Issue 594. pp. 1318–1341. URL: <https://doi.org/10.1111/eco.12292>; Karaja E., Rubin J. (2022). The cultural transmission of trust norms: evidence from a lab in the field on a natural experiment. *Journal of Comparative Economics*. Vol. 50(1). pp. 1–19. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jce.2021.07.003>; Nickerson A., Liddell B., Keegan D. et al. (2019). Longitudinal association between trust, psychological symptoms and community engagement in resettled refugees. *Psychological Medicine*. Vol. 49(10). pp. 1661–1669. URL: <https://doi.org/10.1017/S0033291718002246>

² Ni Raghallaigh M. (2014). The causes of mistrust amongst asylum seekers and refugees: insights from research with unaccompanied asylum-seeking minors living in the Republic of Ireland. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 27, Issue 1. pp. 82–100. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fet006>

³ Hall J., Kahn D. (2020). Exposure to wartime trauma decreases positive emotions and altruism toward rival out-groups (but not nonrival out-groups): a survey experiment in a field setting among Syrian refugees. *Social Psychological and Personality Science*. Vol. 11, Issue 4. pp. 552–559. URL: <https://doi.org/10.1177/1948550619876631>; Canevello A., Hall J., Walsh J. (2021). Empathy-mediated altruism in intergroup contexts: the roles of posttraumatic stress and posttraumatic growth. *Emotion*. Vol. 22, Issue 8. pp. 1699–1712. URL: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/emo0000803>

поля для компаративного аналізу зміни рівня *довіри* відразу у двох державах — *до і після* переїзду.

Загалом науковці звертають увагу на два виміри *довіри* в процесі інтеграції й адаптації мігрантів до нового середовища — *соціальний* та *інституційний*. Так, перший дослідники окреслюють, як своєрідну узагальнену готовність довіряти людям, про яких у нас немає інформації¹. Натомість другий вимір спирається на розуміння особи, як ефективно функціонує політична система і її структурні елементи — інститути² — в контексті держави та громадянського сектору. Попри відповідне розмежування³, за останні дві декади опубліковано розвідки, у яких вчені обґрунтовують думку про наявність сильного рівня кореляції поміж ними, тобто специфіки, за якою один різновид *довіри* може підсилювати/зумовлювати появу іншого⁴. Ця теза постала наслідком, як наявності попередніх досліджень, де висвітлено, що інституційна довіра сприяє поліпшенню ставлення корінних жителів до мігрантів і те, що вона впливає на готовність останніх до співпраці з соціальними групами у суспільстві, яке їх прийняло, чи участі на ринку праці⁵; так і наступних робіт, де продемонстровано,

¹ Таких людей прийнято називати *незнайомцями*. Детальніше про контекст можна зрозуміти в працях Uslander, 2002, *op. cit.*; Bahry D., Kosolapov M., Kozyreva P., Wilson R. (2005). Ethnicity and Trust: Evidence from Russia. *American Political Science Review*. Vol. 99, Issue 4. pp. 521–532. URL: <https://doi.org/10.1017/S0003055405051853>

² Halapuu V., Paas T., Tammaru T., Schütz A. (2013). Is institutional trust related to pro-immigrant attitudes? A pan-European evidence. *Eurasian Geography and Economics*. Vol. 54(5-6). pp. 572–593. URL: <https://doi.org/10.1080/15387216.2014.908313>

³ Дискусія про розрізнення *довіри до людей* і *довіри до інститутів* є досить давньою і випереджає обговорення про кореляцію між *рівнями довіри*. Детальніше про перший момент дивіться у роботах Seligman A. (1997). *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press. 240 p.; Giddens A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford, California: Stanford University Press. 188 p.

⁴ Одні з останніх праць, де аргументовано таку тезу, стали Hynes P. (2009). Contemporary compulsory dispersal and the absence of space for the restoration of trust. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 22, Issue 1. pp. 97–121. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fen049>; та Strang A., Ager A., *op. cit.*

⁵ Espenshade T., Hempstead K. (1996). Contemporary American attitudes towards U.S. Immigration. *The International Migration Review*. Vol. 30. Issue 2. pp. 535–570. URL: <https://doi.org/10.1177/019791839603000207>; Husfeldt V. (2006). Extreme negative attitudes towards immigrants. An analysis of factors in five countries. *Prospects*. Vol. 36. pp. 355–374. URL: <https://doi.org/10.1007/s11125-006-0011-6>

що інституційна довіра може бути передумовою для соціальної¹. Тому, як відзначає Ньютон, *довіра* залежить від людей та обставин (системи державних інститутів), в яких вона проявляється².

Не менш важливим (а за останню декаду він став ще актуальнішим і також дотичним до ситуації в Україні) аспектом, що впливає на рівень *довіри*, є досвід біженців, отриманий під час насильницьких дій, конфліктів та похідних від них переживань і травматичних стресів. Цей контекст, як відзначають у своїй роботі Холл і Вернер, може бути визначальним чинником під час формування позицій іммігрантів та їх зміни щодо політико-соціального укладу країни перебування. Такий досвід, як правило, об'єднує особисту травму в соціальному схопленні та колективне інституційне уявлення щодо держави в політичному³. Як наслідок, це детермінує безпосередній рівень *довіри* мігрантів до обох вимірів, але вже у новому середовищі. Тобто здійснюється екстраполяція попереднього досвіду в процесі пізнання інших соціальних та політичних реалій, де біженець порівнює стани *до і після*, на основі своїх майбутніх очікувань та минулих занепокоєнь. Як показує міграційно орієнтована література, наявні різні висновки науковців, як конотативно насилля зумовлює певний рівень довіри. Проте у цьому моменті існує складність, яка полягає у тому, що кожен досвід індивіда може по-різному впливати на довіру. Як зауважують вчені, часто це впливає з розгляду ракурсу *довіри* як конкретної, а не узагальненої⁴. Водночас будь-який одиничний аналітичний кейс можна співвіднести на предмет узгодження з теорією в більш чи менш

¹ Dinesen P., Bekkers R. (2017). The foundations of individuals' generalized social trust: a review. *Trust in Social Dilemmas* / eds. by P. Van Lange, B. Rockenbach, T. Yamagishi. New York, NY: Oxford University Press. pp. 77–99. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190630782.003.0005>; Gathmann C., Keller N. (2018). Access to citizenship and the economic assimilation of immigrants. *The Economic Journal*. Vol. 128, Issue 616. pp. 3141–3181. URL: <https://doi.org/10.1111/eoj.12546>; Felfe C., Kocher M., Rainer H. et al. (2021). More opportunity, more cooperation? The behavioural effects of birthright citizenship on immigrant youth. *Journal of Public Economics*. Vol. 200; 104448. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2021.104448>

² Newton K, 2007, *op. cit.*, p. 345.

³ Hall J., Werner K. (2022). Trauma and Trust: How War Exposure Shapes Social and Institutional Trust Among Refugees. *Frontiers in Psychology*. Vol. 13; 786838. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.786838>

⁴ Mironova V., Whitt S. (2018). Social norms after conflict exposure and victimization by violence: experimental evidence from Kosovo. *British Journal of Political Science*. Vol. 48, Issue 3. pp. 749–765. URL: <https://doi.org/10.1017/S0007123416000028>

абстрактному масштабі, а отже зрозуміти, наскільки здобуті висновки підтверджують/спростовують виявлений стан явища *de facto*. Це важливо, по-перше, через те, що операціоналізує предмет аналізу в теоретичній площині у зв'язку з практикою, а, по-друге, продовжує традицію конвенційності науки для пояснення протікання суспільно-політичних процесів.

При цьому, незважаючи на наявність значного масиву робіт про біженців, їхню інтеграцію у країнах перебування та інші дотичні питання, Холл і Вернер відзначають, що на початку III декади XXI століття не так багато досліджень, що вивчають саме *довіру*¹. Зокрема вони наводять роботу колективу науковців під керівництвом Есекса², де комплексно (завдяки створеній системі критеріїв для аналізу) розглядають понад двадцять розвідок, що присвячені цій тематиці. І тут важливим є те, що вони наголошують на значенні *доміграційного досвіду* біженців, який впливає на їх *довіру* — ту, яка була у країні, звідки вони відбули, і ту, яка сформована у країні, де зараз перебувають. Одна з єдиних таких праць, де звернено увагу на це питання, є стаття Мурена і Клебера³, де прикладом для розгляду став травматичний досвід боснійських біженців після воєнних подій у Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр. під час інтеграції у Нідерландах. Тільки через два десятиліття близьким за змістом до попереднього було дослідження Холла і Кана⁴ про вимушених мігрантів з Сирії та Іраку в Швеції та Туреччині, в якому оцінено ступінь впливу воєнної травми і симптомів посттравматичного стресу на поведінку біженців у формуванні *соціальної довіри* та бажанні участі в розподілі економічних ресурсів. Згодом Холл і Вернер опублікують свою роботу про аналогічний контекст біженців з Сирії та Іраку у Туреччині⁵ (проте без еконо-

¹ Hall J., Werner K. Зазначена праця. р. 4.

² Essex R., Kalocsányiová E., Rumyantseva N., Jameson, J. (2022). Trust amongst refugees in resettlement settings: a systematic scoping review and thematic analysis of the literature. *Journal of International Migration and Integration*. Vol. 23. pp. 543–568. URL: <https://doi.org/10.1007/s12134-021-00850-0>

³ Mooren G., Kleber R. (2001). The impact of war in Bosnia and Herzegovina: Devastated trust. *International Journal of Mental Health*. Vol. 30, Issue 2. pp. 6–21. URL: <https://doi.org/10.1080/00207411.2001.11449515>

⁴ Hall J., Kahn D. (2020). The Impact of War: Posttraumatic Stress and Social Trust Among Refugees. Delegationen för migrationsstudier. Series 3. Stockholm: Department of Peace and Conflict Research. 42 p. URL: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-420664>

⁵ Hall J., Werner K. Зазначена праця.

мічного підтексту). Однак ці дослідження не порівнюють рівні *довіри* мігрантів *до* і *після* переїзду у системній проекції на державу (її інститути) та соціум (його групи), а беруть до уваги контекстуальні чинники, що формують *довіру* тільки у країні перебування. Цей момент залишено поза увагою, хоча було б науково цікаво побачити висновки відображення інституційного та соціального вимірів *довіри* крізь призму двох країн.

В межах української міграційно орієнтованої літератури тема *довіри* також досить регулярно розглядається, як науковцями, так і аналітичними центрами. З одного боку, до неї звертаються в теоретичній площині (більшість із розвідок тяжіє саме до такого контексту), де вивчалися питання взаємозв'язку *соціальної довіри* у трансформаційних процесах сучасних політичних систем¹, про *довіру* як політико-психологічне явище², особливості формування *політичної довіри* на макрорівні³, щодо чинників впливу на її розвиток за період 1994-2023 років в Україні⁴ чи аналіз *довіри* до політичних інститутів у процесах демократизації політичного режиму⁵ і т.д. Також вчені ставили акценти на різних проблемах спільнот мігрантів крізь призму теорії соціального капіталу та *довіри* як його неодмінного компонента⁶ або безпосередньо розглядали соціальний капітал українських трудових мігрантів (теж присвятивши увагу і питанню *довіри*) у державах Європейського Союзу⁷, з іншого.

¹ Школяр М. (2016). Роль соціальної довіри у трансформаційних процесах сучасного суспільства. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 26.5. С. 389–395. URL: <https://doi.org/10.15421/40260559>

² Шайгородський Ю. (2021). Довіра як політико-психологічний феномен. *Політичне життя*. № 4(24). С. 63–69. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.4.10>

³ Тодоріко А. (2017). Особливості формування політичної довіри в Україні: макрорівень політичних відносин. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. № 35-36. С. 372–383. URL: <https://doi.org/10.31861/mhpi2017.35-36.372-383>

⁴ Назаренко М. (2023). Вплив амбівалентної політичності на розвиток політичної довіри в сучасних умовах. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. Вип. 29. С. 68–77. URL: <https://doi.org/10.35432/tisb292023289089>

⁵ Чабанна М. (2014). Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії. *Магістеріум. Політичні студії*. Вип. 58. С. 8–14.

⁶ Селешук Г. (2019). Спільноти мігрантів як об'єкт наукового аналізу: основні поняття, теорії, концепти. *Соціологічні студії*. № 2(15). С. 48–54. URL: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-48-54>

⁷ Пачковський Ю., Селешук Г. (2022). Соціальний капітал спільнот українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 264 с.

У більш практичному фокусі проводять свої дослідження стосовно *довіри* аналітичні центри в Україні. Зокрема серед ключових з них можна виокремити Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. Однак що аналітичні звіти, що розвідки вчених — всі вони були спрямовані на відображення ситуації всередині України або (значно рідше) через досвід однієї чи кількох країн перебування українських мігрантів. Проте без поєднання обидвох контекстів. Врешті-решт, більшість з робіт стосувалися корінного населення, що не відповідає повністю міграційному тлі зарубіжних досліджень, але водночас вони однозначно мали зв'язок з проблемою *довіри* до держави та суспільства.

Таким чином, якщо для зарубіжної наукової літератури все ж таки було характерне поєднання (хоч фрагментарне та контекстуальне) *домігрантського досвіду* та його впливу на *рівень довіри* у країнах перебування, але не в повній формі *до* і *після* переїзду у проєкції на державу (її інститути) та соціум (його групи), то у вітчизняних джерелах в міграційних студіях така специфіка не була представлена. З одного боку, це було спричинено попередніми національними запитами (від органів державної та місцевої влади, фінансово-промислових та політичних груп і через надання клієнт орієнтованих послуг), дослідницькими напрямками наукових програм інститутів та закладів вищої освіти, інтересами вчених (індивідуальний, проте не менш важливий фактор) і тогочасним станом справ. Але нові суспільно-політичні та військові реалії, коли за два з половиною роки територію України покинула значна кількість громадян, зумовили зміни — звернення саме до такого формату. Зокрема у 2024 році відбулася презентація дослідження «Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів у Іспанії та Польщі»¹ у рамках дискусійної платформи «Українські вимушені мігранти: інтеграція, ідентичність, повернення», яку започаткував Міжнародний інститут освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» у 2023 році.

¹ Це були два аналітичні звіти по кожній країні: 1) Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів у Польщі: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. 25 с.; 2) Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів в Іспанії: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. 24 с.

Це був пілотний проєкт, який мав на меті звернути увагу до ціннісного виміру воєнних мігрантів як ще одного аспекту у розумінні процесів їх інтеграції у країнах перебування у невідривному зв'язку з Україною в порівняльній перспективі. Це дослідження за спрямуванням було описовим і діагностувало поточний стан справ, що в подальшому для кращого розуміння потребувало більш детальної інтерпретації здобутих даних.

II. МЕТА І МЕТОДОЛОГІЯ

У цій статті використано первинні дані, що отримані в межах комплексної розвідки «Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів у Польщі та Іспанії», реалізованої Міжнародним інститутом освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» у партнерстві з Українською асоціацією «Джерело» (Барселона, Іспанія). Мета дослідження — зафіксувати та описати ціннісні орієнтири українських воєнних мігрантів у Польщі та Іспанії, наголосити на основних аспектах соціального самопочуття українців у зазначених країнах та, зокрема, на рівні їхньої довіри до інститутів держави, соціальних груп та міжнародних організацій. Відповідне опитування проводилося серед українських вимушених мігрантів віком від 18 до 49 років, які виїхали до Польщі та Іспанії через широкомасштабне вторгнення російської федерації на терени України та на період анкетування перебували у окреслених державах.

Методом збору даних було онлайн-опитування (CAWI). Використовувався запитальник для самостійного заповнення, що попередньо був закодований у Google Forms. Основою для опитувальника постала методика Європейського дослідження цінностей (European Values Study) за 2017 р. Вся інформація стосовно опитування поширювалася у соціальних мережах (групах української громади в Facebook) і в месенджерах українських спільнот у Польщі та Іспанії. При цьому, польовий етап тривав протягом 18–30 березня 2024 р. у Польщі (2318 респондентів) та з грудня 2023 р. по лютий 2024 р. в Іспанії (300 респондентів). Також варто зауважити, що дослідження було розвідувальним і нерепрезентативним, тому воно було дескриптивним стосовно актуального тогочасного стану розглянутих категорій, проте не фокусувало свою увагу на виявленні зв'язків між ними або в ширшому контекстах (наприклад, в кореляції до політич-

ної системи країни перебування воєнних мігрантів та її особливостей функціонування), або на питанні інтерпретації первинних даних і їх порівнянні з отриманими раніше висновками зарубіжних дослідників.

Цей останній момент важливий з огляду на те, що це має відношення до спільної для багатьох держав актуальної проблеми в *епоху міграції*, а саме: як інтегруються та адаптуються біженці у приймаючих системах, які виклики це може спричинити у майбутньому і що необхідно зробити, аби ці процеси були максимально ефективними та позитивними за впливом для країн та суспільств. Зважаючи, що події 24 лютого 2022 року детермінували найчисельнішу хвилю вимушених мігрантів з України до європейських країн від закінчення II світової війни, вивчення ситуації навколо українських біженців є одним з пріоритетних сьогодні для обох сторін — держави-донора та держав-реципієнтів. А питання *довіри* — в соціальному та інституційному вимірах аналізу — посідає не менш значиме місце серед інших міграційно орієнтованих проблем.

Спираючись на таку специфіку, *метою* статті є інтерпретація первинних даних стосовно *довіри* українських вимушених мігрантів до різних соціальних груп, державних інститутів у Польщі та Іспанії (як країнах їх перебування) та Україні (як країні, звідки вони прибули), а також до міжнародних організацій в кореляції до сучасних у науці теорій довіри і наявних висновків, обґрунтованих міграціологами. Натомість *новизною* розвідки є демонстрація того, як рівень довіри біженців може варіюватися між країнами перебування і Україною як державою-донором одночасно у межах відношення до аналізованих категорій, а також які фактори впливають на цю ситуацію. Таким чином увага сфокусована на пошуку взаємозв'язків між елементами політичної системи (тип режиму та інститути держави), суспільством (соціальні групи) і набутим досвідом воєнних мігрантів (індивідуальним і колективним та мотивами їхньої поведінки), на основі яких формується ступінь довіри. *Новим* у дослідженні став формат, що об'єднав порівняння поміж країнами-реципієнтами Польщею та Іспанією і країною-донором Україною, який мало представлений у вітчизняній науці. Зокрема можливою відповідна аналітична побудова стала завдяки особливості феномену *довіри*, що сприяє її вимірюванню в позатериторіальній прив'язці, проте у відношенні до неї. Тобто ми здатні довіряти певним інститутам, людям та об'єктам, проте в той

же момент не перебуваючи поблизу них. Як наслідок, *завданнями* у роботі стали наступні аспекти: 1) опрацювати актуальну наукову літературу з вивчення та концептуалізації теорії довіри; 2) запропонувати ряд гіпотез, які будуть підтверджені або ні у ході інтерпретації первинних даних; і 3) розглянути попередні дослідження зарубіжних вчених на предмет підсилення аргументації чи її спростування стосовно запропонованих наукових припущень.

Загалом у статті було висунуто десять *гіпотез*, які апелюють до значення системних факторів, індивідуальних і колективних мотивів та соціальних груп, що комплексно та/або окремо впливають на рівень довіри особи до держави, її інститутів, суспільства та міжнародних організацій. *Методологія* дослідження є загальнонауковою. В процесі пошуку та поясненні зв'язків поміж первинними даними та визначеними гіпотезами були використані *методи* аналізу, синтезу і порівняльний. Не менш важливим *інструментом* також був аналіз тематичної літератури для підтвердження або ні наукових припущень. Застосовано *підхід* критичного реалізму, завдяки якому у міграційних розвідках можна уникнути недоліків позитивізму та релятивізму (поверхневих висновків та гіперболізації об'єктивності отриманого знання)¹, об'єднуючи у ціле «онтологічний реалізм, епістемологічний релятивізм і раціональність суджень»².

III. ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У дослідженні всі висунуті гіпотези згруповано у вужчі тематичні поля, навколо яких зосереджується увага у висвітленні соціального та інституційного вимірів *довіри* українських воєнних мігрантів у Польщі та Іспанії, а також у їх зв'язку (в основному акцент покладено на інституційний аспект) з Україною. Зокрема виділено чотири контексти — це *інституційно-політичний, соціальний, психологічний та досвід і мотиви*. За цією логікою гіпотези розглядатимуться самотійно на предмет їх дотримання/спростування, але тематичний висновок

¹ Гнатюк В. В. (2023). Актуальні підходи у сучасних міграційних дослідженнях: деякі критичні зауваження. *Український соціум*. № 1(84). С. 22–25. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.009>

² Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Norrie A. (eds.) (1998). *Critical Realism, Essential Readings*. London: Routledge. P. 11. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315008592>

щодо них буде спільним, тобто виражатиме зазначену вище контекстуальність.

У межах інституційно-політичного виміру було висунуто три гіпотези, що стосувалися взаємозв'язку між рівнями довіри (соціальним, інституційним або загальним) і політичним режимом, рівнем демократії і функціонуванням певних інститутів держави у країнах перебування та Україні як місця, звідки мігрували переселенці.

Гіпотеза 1.

В залежності від типу політичного режиму держави рівень довіри воєнних мігрантів до її інститутів посилюється або знижується

Ще у розвідках наприкінці минулого століття вчені відзначали, що системи з авторитарними та тоталітарними політичними режимами зазвичай підривають узагальнену (*generalized*) інституційну і соціальну довіру, а тому більшість осіб у своєму буденному розумінні суспільно-політичних процесів та їх участі у них спираються на конкретизовану (*particularized*) довіру у відповідних вимірах¹. Під останньою дослідники трактували довіру, яка характерна невеликим, досить обмеженим та заснованим на міцних відносинах, спільнотам, що виникає серед гомогенного особистісного контексту, оскільки індивіди взаємозалежні та тісно взаємодіють поміж собою². Іншими словами, це довіра, яка онтологізується під час соціалізації вузького кола осіб, а тому в соціальному (щодо незнайомих та інших груп населення) та інституційному (щодо певних інститутів держави чи їх більшості) вимірах, тобто в узагальненому аспекті, становитиме формальний прояв і функціонально визначатиметься на низькому рівні в політичній системі. Як відзначають вчені, саме узагальнена довіра — її високий рівень та широка сповідуваність у суспільстві (поширеність серед усіх соціальних груп) — це одна з передумов до активних та регулярних соціальних взаємодій поміж більшістю учасників, які (що важливо)

¹ Mishler W., Rose R. (1997). Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *Journal of Politics*. Vol. 59, Issue 2. pp. 418–451. URL: <https://doi.org/10.1017/S0022381600053512>

² Williams B. (1988). Formal structures and social reality. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* / ed. by D. Gambetta. Oxford: Blackwell. pp. 3–15.

не знають про один одного і, як правило, не мають спільного соціального походження¹. Тобто ми мислимо про сучасну специфіку гетерогенного соціуму у вік міграції, яке по-іншому — в демократичному сенсі — функціонувати не може. Більше того, цей момент доповнюється інституційною компонентою, коли довіра до інститутів спирається не на особистий досвід про ці інститути, а на загальне розуміння, як вони працюють. Таким чином, *довіра*, на думку науковців, слідує до концепції легітимації політичної системи², а ще вона є показником підтримки політичного режиму в країні³. Як наслідок, є вже неодноразово продемонстрований сильний взаємозв'язок між категоріями, який відображає ступінь соціальної взаємодії поміж учасниками та рівень підтримки системи. Зазвичай, чим демократичнішою остання є (отже, і таким є її режим), тим рівень *узагальненої* — соціальної та інституційної — *довіри* вищий. У той же час, необхідно зауважити, що *конкретизована довіра* як така не зникає: вона мінімізується на фоні *узагальненої* і є похідною, коли твердимо про те, що стає джерелом заснування довіри до держави і соціальних груп в масштабі всієї системи. Хоч у міжгруповому аспекті вона надалі залишатиметься важливою⁴, бо є прагматично корисною.

При цьому, якщо звертатися до останнього аналітичного звіту «Democracy Index 2023» від дослідницького центру «Economist Intelligence Unit», тоді типи політичних режимів у Польщі і Іспанії визначені відповідно, як *неповна (flawed democracy)* та *повноцінна (full democracy)* демократії⁵. Натомість для України є багато років стабільним *перехідний (гібридний)* режим⁶. Головною причиною цього стану

¹ Newton K. Зазначена праця. р. 348.

² Evans P. (1996). Government Action, Social Capital and Development: Reviewing the Evidence on Synergy. *World Development*. Vol. 24, Issue 6. pp. 1119–1132. URL: [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(96\)00021-6](https://doi.org/10.1016/0305-750X(96)00021-6)

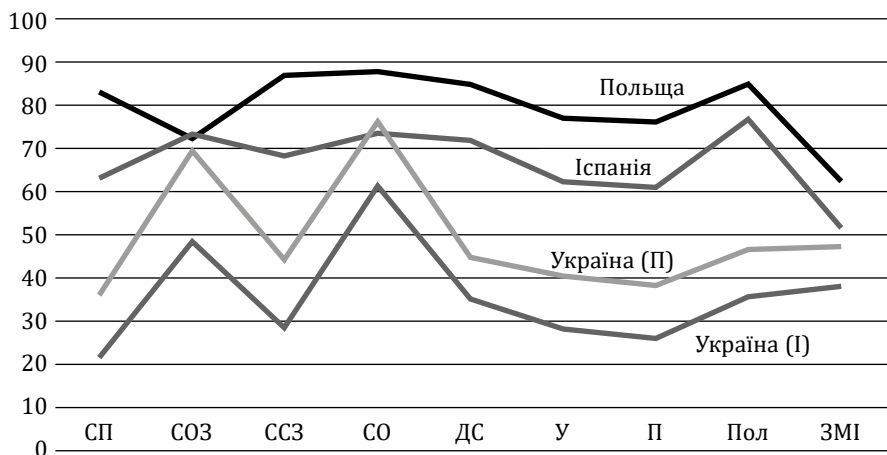
³ Easton D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley. 507 p.

⁴ Banfield E. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press. 188 p.

⁵ Варто розуміти, що інституційні епітети для дефініювання демократії у Польщі як *неповної* можуть бути синонімічно взаємозаміненими на *дефектну*, а для Іспанії — *з повноцінної на консолідовану*. У політичній науці сьогодні досить багато означень, якою може бути демократія. Особливо це добре описано у Collier D., Levitsky S. (1997). *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*. *World Politics*. Vol. 49, No 3. pp. 430–451. URL: <http://www.jstor.org/stable/25054009>

⁶ Кондратенко О. (2023). Україна у світових рейтингах демократії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 176 с.

є те, що політична система завдяки неформальним інститутам (їх впливу на суспільно-політичне життя країни) не може рухатися до ліберальної демократії, але також не може стати і на шлях автократизації, залишаючись в межах гібридності¹. Таким чином, відмінність між режимами для аналізованих держав є суттєвою, навіть відображаючи тільки інституційний вимір протікання політики. Зважаючи на цю умову, а водночас розглядаючи дані, здобуті під час опитування українських вимушених мігрантів, ситуація мала наступний вигляд (мал. 1.).

Малюнок 1. Залежність між рівнем довіри українських військових мігрантів до різних інститутів держави у Польщі, Іспанії та щодо України і типом політичного режиму у зазначених країнах (розроблено автором)

Зокрема, можемо спостерігати виділення двох груп ліній на графіку, де для Польщі та Іспанії довіра до інститутів держави була на високому рівні — 79,4 % і 66,5 %, відповідно. На противагу ідентичний показник довіри з боку військових мігрантів з Польщі та Іспанії до інститутів держави в Україні продемонстрував такі значення — 49,1 % і 35,6 % відповідно. При цьому, лише в контексті систем, як *освіта* та *охорона здоров'я*, переселенці довіряють цим інституціям на рівні з їх аналогами у країнах перебування. Також необхідно зауважити про спільну

¹ Мацієвський Ю. (2016). У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI. 552 с.

для усіх чотирьох випадків тенденцію — як найнижчий рівень довіри до ЗМІ, що може пояснюватися глобальним розвитком інформаційних технологій та їхнім впливом і сучасними можливостями в контексті маніпуляції, створенні фейків та інших дотичних інформаційних продуктів, природу та об'єктивність яких все дедалі складніше зрозуміти. Навіть попри те, що рівень критичності мас стає все меншим (чим більше інформації, тим простіше у ній дезорієнтуватися), а ступінь піддатливості впливу, або навіюванню, посилюється, залишається місце скепсису та маргіналізації. Таким чином навіть ті системи, що не перебувають безпосередньо у воєнному стані, як Україна, превентивно є в позиції гібридної війни. Однак тенденція була частковою, оскільки для Польщі та Іспанії рівень *довіри* все-таки переважав, а стосовно інститутів в Україні навпаки — *недовіра* превалювала. Звідси витікає, як відзначають вчені, що респонденти не стільки довіряють самим *інститутам*, бо знають про них щось або цілком, а тому, що довіряють *системі*, яка їх інтегрує, контролює, регулює діяльність та оцінює¹. Це не означає, що довіра з часом не може бути підірвана, але свідчить, що у політичних системах з більш демократичним спрямуванням інститутів соціум йде на кроки, аби зменшити ризики недовіри, запроваджуючи складні правила для її гарантії, що в той же час ставить довіру у невідгідне положення². Тому, як показують опрацьовані дані, гіпотеза підтверджується. Хоча, зважаючи, що політична система в Україні визначається анократичною, це вплинуло на те, що в конкретних аспектах *рівень довіри* наближався до рівня в країнах перебування українських воєнних мігрантів. Але це скоріше слід розуміти, як виключення, ніж тенденцію до можливої схожості інституційного розвитку систем у наш час або в найближчій короткотривалій перспективі.

Гіпотеза 2.

Чим вищий рівень демократії у країні перебування, тим більша довіра воєнних мігрантів до держави та її інститутів навіть в умовах нетривалого перебування

¹ Newton K. (2007). Зазначена праця. pp. 351–352.

² Див.: O'Neil O. (2002). A Question of Trust: The BBC Reith Lectures 2002. Cambridge: University Press. 110 p.

Особливості функціонування політичної системи безпосередньо залежать від типу політичного режиму, який відображає *de facto*, як саме діють інститути — суспільного та політико-владного спрямування — на практиці, попри те, що може бути проголошено *de jure*. Інші дослідження (разом з раніше згаданими) доповнили попередній контекст, коли вчені демонстрували взаємозв'язок між соціальною та політичною *довірою*, з одного боку, та інституційними умовами функціонування структурних частин держави, з іншого. Досить часто науковці зверталися до питання *задоволеності* громадянами і мігрантами (в тому числі вимушеними та біженцями) *рівнем демократії* та відповідним врядуванням¹. При цьому, результати таких розвідок показали, що системи, які є прозорими, чесними та вільними, тобто засновані на демократичних принципах і свободах, сприяють заохоченню унормованої на цих засадах поведінки в осіб, що діють в межах її юрисдикції (т. зв. «гра за єдиними правилами»), а також посилюють *рівень довіри* до неї². Тому, як наслідок, безпосередня практика режиму — його специфіка дії — створює інституційні умови для всіх видів суспільно-політичної діяльності індивіда як такі, що гідні його *довіри* саме завдяки функціонуванню інститутів держави. Водночас через *довіру* до цих інститутів підтримується стабільність демократичного врядування в країні. Очевидно, що *рівень довіри* до інститутів держави є відносним, однак цей показник має свої межі (цілком неформальні, проте в той же момент досить практично орієнтовані в політичній історії), за які в системах Західного світу бажано не «виходити». Зрештою, і в історії політики України ця проблема виникала неодноразово, але свого апогею досягла під час подій Революції Гідності 2013–2014 рр. Таким чином, чи це країни, як Польща та Іспанія, які значно демократичніші, чи це Україна, якій характерна гібридність режиму, *інституційна довіра* обов'язково варіюється та є важливою умовою його стабільності. Оскільки типи

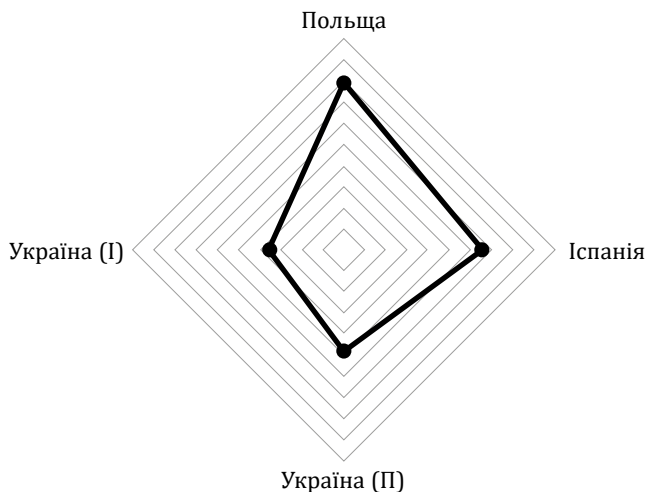
¹ Див.: Inglehart R. (1999). Trust, well-being and democracy. *Democracy and Trust* / ed. by M. Warren. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 88–120.; Newton K., Norris P. (2000). Confidence in public institutions: faith, culture, or performance? *Disaffected Democracies: What's Ailing the Trilateral Democracies?* / eds. by S. Pharr, R. Putnam. Princeton: Princeton University Press. pp. 52–73.

² Одне з перших досліджень, де розкрито це питання, було Dunn J. (1990). Interpreting Political Responsibility. Cambridge: Polity Press. 284 p. URL: <https://doi.org/10.1515/9781400861453>

режимів, що претендують бути в дефініції як демократичні і наближено демократичні (в межах анократії), не можуть не звертатися до аспекту довіри *a posteriori*, яка в різному ступені — необхідній допустимій частці для конкретного типу — є основою легітимності політичної влади у державі і загалом системи.

Аналіз даних підтвердив зв'язок між довірою і типом політичного режиму. Зокрема рівень *інституційної довіри* є вищим у демократичніших режимах, як у Польщі та Іспанії. Стосовно режиму в Україні воєнні мігранти зі своїх країн перебування ставляться у ступені, що характеризується домінуванням *недовіри* над *довірою* (мал. 2). Це посилює висновки попередньої гіпотези, яка показала, що на системному рівні і на прикладі її найдинамічнішого інституційного вияву — функціонування політичного режиму — *довіра* для проаналізованих випадків не змінюється. Це сприяє розумінню, що чим стійкішим та стабільнішим у часі є тип режиму, тим менш непередбачуваним і мінливим є рівень інституційної довіри. В Іспанії демократизація розпочалася ще у кінці 80-х років XX століття. У Польщі та Україні — вже після розпаду СРСР. Проте якщо у першій країні ці процеси паралельно завершилися через три-чотири виборчі цикли, що зійшлося зі вступом до ЄС у 2004 році з рядом інших держав, то у другій — проголошена демократизація у межах перехідного періоду триває вже понад три десятиліття. Таким чином, попри різний ступінь демократичності, зазначені режими подібні в інституційній спрямованості свого розвитку у довготривалому контексті.

У цілому зв'язок між *довірою* та *режимом* візуалізовано можна зрозуміти через діаграму, де положення значень кожної категорії паралельно демонструє інституційне *місце* типу режиму і безпосередній *рівень* інституційної довіри до нього. Тобто, чим ближче до *центру* знаходиться значення, тим рівень *довіри* до режиму і його *демократичність* зменшуються (нуль як точка інституційного зіткнення між анократією та автократією, а також місце, де ще реальна довіра — хоч мінімальна — переходить у формальний статус), і навпаки, чим воно далі від *центру*, тим обидва показники вищі (мал. 2).

Малюнок 2. Залежність між рівнем інституційної довіри українських воєнних мігрантів та типом політичного режиму в Іспанії, Польщі та Україні (розроблено автором)

З іншого боку, доповнити та деталізувати це розуміння можна також через взаємозв'язок поміж обома рівнями на координатній площині (мал. 3). Зокрема, спираючись на дані від респондентів та ідею градації рівнів на низький-високий в межах від 0 до 1, можна виділити чотири комплексні зони — А, Б, В та Г. Для аналізу відповідей українських воєнних мігрантів у відношенні до чинних типів режиму будуть актуальними дві зони — А і В. Першій (А) характерне поєднання низьких рівнів інституційної довіри і демократії (яка наявна, але в обмеженому прояві у функціонуванні певних інститутів, в залежності від форми анократії — авторитарно-демократичної чи демократично-авторитарної). А натомість другій (В) прикметні діаметрально протилежні значення — винятково високі рівні для обох зазначених аспектів. Таким чином це співвідноситься з результатами, коли *інституційна недовіра* українських вимушених мігрантів з Польщі та Іспанії є відносно вищою за частку довіри до України та її політичного режиму. Поряд з цим, *інституційна довіра* до Польщі, Іспанії та їх режимів є абсолютно вищою за рівень недовіри, що корелюється зі ступенем демократичності обох держав.

Рівень інституційної довіри	Б	В
	А	Г
Автократія	Авократія	Демократія

Малюнок 3. Залежність між рівнем інституційної довіри українських воєнних мігрантів та типом політичного режиму в Іспанії, Польщі та Україні (розроблено автором)¹

Додатково слід акцентувати увагу, що зони *Б* та *Г* доречно інтерпретувати як *аномальні*, для яких поєднання протилежних рівнів — високого з низьким та навпаки — суперечить інституційній логіці функціонування режимів. Оскільки, наприклад, для зони *Б* будуть властиві високий рівень довіри та низький рівень демократії, що, як правило, спричинено пасивною політичною культурою, що в наших реаліях науковці пояснюють через сучасне явище *неопатримоніалізму*². При цьому, у таких режимах, де превалюють автократичні практики і структури в управлінні суспільно-політичною та іншими дотичними сферами життя (хоча демократичні також наявні), *довіра* досить регулярно може трансформуватися у *віру*, що заснована на мінімальному критичному мисленні та сильному впливі з боку інформаційного навіювання. Натомість для зони *Г* — у ситуації високого рівня демократії та низького рівня довіри — виникає феномен *дефіциту довіри*, який зазвичай є короткотривалим актом, зважаючи на вплив громадської думки на державу, її органи влади і суспільство загалом

¹ З точки зору кількісного визначення, то числові межі зон будуть такими (рівень довіри / рівень демократії): зона *А* (0–0,5 / 0–0,5), зона *Б* (0,5–1 / 0–0,5), зона *В* (0,5–1 / 0,5–1) та зона *Г* (0–0,5 / 0,5–1).

² Malygina K. (2010). Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*. Vol. 13, Issue 1. pp. 7–27. URL: <https://doi.org/10.5771/1435-2869-2010-1-7>

у західних демократіях (тобто знову-таки не забуваємо про *поріг легітимності влади*). Як наслідок, такі зони гіпотетично вписуються у теоретичний концепт взаємозалежності між довірою та різними типами режиму, проте на практиці не можуть відповідати логічному порядку дотримання обидвох умов, які характерні для зон А і В. Здобуті дані це підтверджують, як і ствердно обґрунтовують положення висунутої гіпотези, де значення стосовно режиму України та рівня довіри до нього з боку вимушених мігрантів з Польщі та Іспанії розташовуються в зоні А, а аналогічний контекст для Польщі та Іспанії — у зоні В. Таким чином не тільки система, а її ключові елементи, як політичний режим, впливають на формування рівня інституційної довіри. Це показує, що ці процеси є, як правило, синхронними, а також те, що вони оборотні: *загальне* впливає на відношення до *конкретного*, а через останнє відбувається проєкція на перше навіть в умовах нетривалого (не більше двох з половиною років) перебування.

Гіпотеза 3.

Загальний рівень довіри до інститутів держави нижчий там, де є низька частка довіри до поліції, системи правосуддя та бюрократичного апарату

Інституційну довіру пов'язують не лише з тим, як функціонує система або протікає її політичний режим, але і як діють конкретні інститути в державі. Так, спираючись на висновки Ньютона, доречно виділити особливе місце поліції, системи правосуддя і бюрократичного апарату в гарантії дотримання порядку в соціумі¹. Саме вони, на думку вченого, стають основою *довіри*, її зростання та формування унормованої суспільної поведінки, гідної *довіри*. Така ситуація є характерною для держав з відсутньою корупцією загалом (за демократичним каноном), проте особливо у відзначених вище інститутах, які регламентують норми відповідного порядку. Доповнюють ці висновки результати досліджень, де висвітлений зв'язок між погіршенням сплати податків та недоборочесністю чиновників, продемонстровано

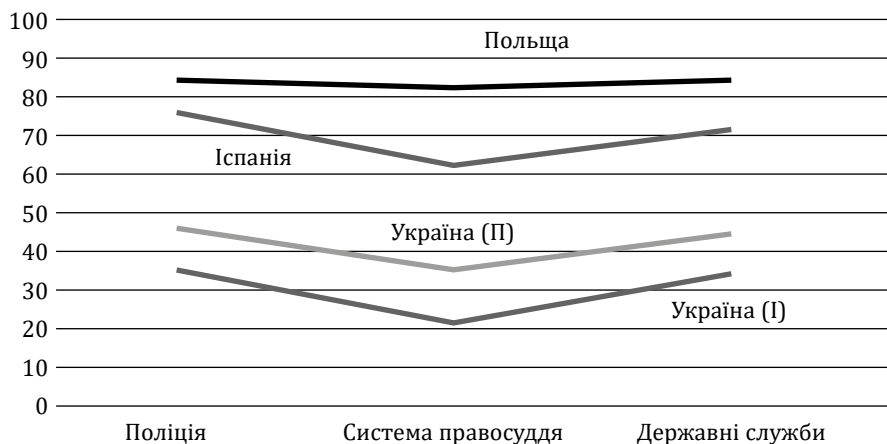
¹ Див.: Newton K. (2001). Social capital and democracy. *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective* / eds. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. Hanover, NH: Tufts University Press. pp. 225–234.

відсутність «єдиних правил гри» у суспільстві та логічного зростання недовіри до соціального забезпечення порядку або як кризь призму виборів такі інститути можуть стати передумовою для створення або руйнування різного роду довіри¹. Ньютон вдало, на прикладі норвежців і данців, описав в чому суть країн, де поліція, система правосуддя та державні служби функціонують у відповідності до демократичних принципів *de facto*: громадяни довіряють іншим у межах соціуму, бо вони заслуговують довіри. За гідною довірі поведінкою стоїть уявлення, що інститути є відносно чесними, прозорими, справедливими, незаангажованими та обов'язково вільними від корупції. Чим інституційно далі від демократії держава та її режим є, тим така довіра менша. В цьому аспекті добре прослідковується на прикладі лише трьох інститутів, в чому відмінність між гібридним і демократичним типом режиму.

Дані опитування підтверджують висунуту гіпотезу. Якщо звернутися до графіку, то переконаємося, що *конкретизована* довіра до вибраних інститутів продовжує відображення попередньої тенденції до поділу всіх випадків на дві групи: одна, де *довіра* абсолютно превалює, та інша, де вже *недовіра* абсолютно домінує (мал. 4). Більше того, для першої групи відношення воєнних мігрантів стосовно трьох інститутів у Польщі та Іспанії характеризувалося тим, що його середній показник є вищим за узагальнений рівень інституційної довіри — на $\Delta+4,7\%$ і $\Delta+3,8\%$ відповідно. Натомість для другої, що об'єднала відношення до поліції, системи правосуддя і державних служб в Україні з боку вимушених переселенців в Польщі та Іспанії — аналогічні значення були суттєво іншими, оскільки мали негативну динаміку $\Delta-7,1\%$ і $\Delta-5,2\%$ відповідно. Зважаючи на ці контексти можна зрозуміти, як водночас в *узагальненому* фокусі інституційної довіри аналітичні випадки здаються ближчими (мал. 4), але в значно вужчому (*конкретизованому*) — вони ще більше розходяться. Особливо доречно згадати про тезу Ньютона щодо суспільної значимості поліції, сис-

¹ Див.: Scholz J. (1998). Trust, Taxes and Compliance. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 135–166.; Rothstein B. (1998). Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State. Cambridge: Cambridge University Press. 272 p.; Rahn W., Brehm J., Carlson N. (1999). National elections as institutions for generating social capital. *Civil Engagement in American Democracy* / eds. by T. Skocpol, M. Fiorina. Washington, DC: Brookings Institution. pp. 110–160.

теми правосуддя та державних служб в державі, по-перше, а також про системний ефект фактору *рівня довіри* до ЗМІ для кожного кейсу, по-друге, аби цілісно побачити, чому так відбулося у відповідності до підтвердження гіпотез 1, 2 та 3.

Малюнок 4. Рівень інституційної довіри українських військових мігрантів до поліції, системи правосуддя та державних служб в Іспанії, Польщі та Україні (зроблено автором)

Загалом у межах *інституційно-політичного виміру* всі три запропоновані гіпотези підтверджено, спираючись на попередні праці. Однак в жодній із них не було взято до уваги дискурсу паралельної *інституційної довіри* до країни, звідки мігрант їде, і до країни, куди він прибуває. Тут специфічну роль відіграє *доміграційний досвід*, що впливає на формування та сприйняття інституційного контрасту поміж політичними системами, типами режимів і кожним окремим інститутом. Безумовно цей процес спричинюють інші фактори, але структурні елементи, як і сама конструкція, держави є фундаментальною для соціальних взаємодій. Зокрема в питанні *довіри*, що було продемонстровано вище у тексті.

У *соціальному вимірі* було висунуто дві гіпотези, які стосувалися кореляції між рівнями довіри — *узагальненим*, що об'єднав її інституційний та соціальний виміри, і *загальним до незнайомих* у країнах перебування, з одного боку. Також важливо було прослідкувати, чи є комплексна подібність поміж рівнями довіри до держави та соці-

уму переселенців і корінних жителів, з іншого. Наслідком цього міг бути шанс зрозуміти, наскільки новий *післяміграційний* досвід навіть у короткій часовій тривалості вплинув на зростання чи зниження рівня довіри у воєнних мігрантів у країнах перебування відповідно до інституційного зв'язку між режимом, системою і конкретними інститутами, про що зазначалося вище. Іншими словами, дві гіпотези апелюють до соціальної сторони інституційного ефекту довіри, який є подібним для Польщі та Іспанії, проте чітко відрізняється для України (якщо порівнювати три кейси).

Гіпотеза 4.

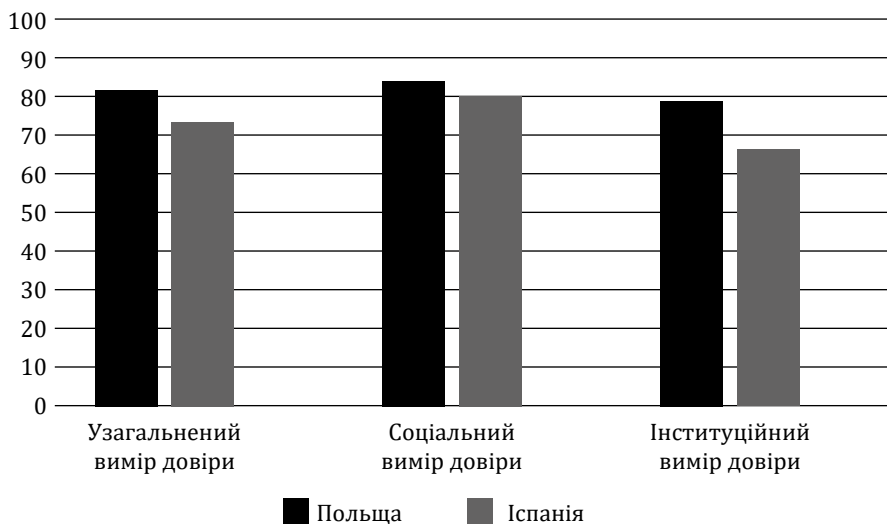
Узагальнений рівень довіри українських воєнних мігрантів є співмірним із загальним рівнем довіри до незнайомих у країнах перебування

Трохи більше, як дві декади тому, дослідник Усланер виявив, що значення *узагальненого рівня довіри* часто безпосередньо залежить — має сильний зв'язок — від *рівня довіри до незнайомих*. По суті, це підтвердило попередні висновки, що люди, які здаються довірливими, є такими у своїй поведінці¹. В цілому під *узагальненим рівнем довіри* науковці інтерпретують широкий формат отриманої інформації про різні соціальні групи, суспільно-політичну ситуацію у державі і її систему інститутів, на основі чого якраз формується довіра. На противагу їй існує *конкретизований рівень довіри*, що апелює до особистісних знань індивіда у невеликих і досить чітко регламентованих (зазвичай гомогенних національно-культурних) спільнотах із стійкими відносинами та регулярними взаємодіями серед її членів. Натомість під *рівнем довіри до незнайомих* операціоналізується довіра, яка виходить за межі суспільно-політичного та інституційного аспектів національно-культурного середовища країни-донора. Тобто це все те, що слідує поза орієнтованим на Україну контекстом на польський та іспанський виміри.

Таким чином, ґрунтуючись на висновках ранніх досліджень та результатах опитування, можна цілком стверджувати, що ситуація

¹ Yamagishi T, Yamagishi M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*. Vol. 18. pp. 129–166. URL: <https://doi.org/10.1007/BF02249397>

підтверджується також і в нашому випадку. Зокрема ступінь співмірності між обома рівнями становить майже 97 % для Польщі і 91 % для Іспанії, що відображає високу міру схожості. При цьому, синхронно для двох країн перебування воєнних мігрантів з України показники загального рівня довіри до незнайомих були вищими за узагальнений аналог — $\Delta 2,7$ % і $\Delta 7,2$ %, відповідно. Самі значення довіри — процентні частки для кожного з рівнів — перебували у діапазоні від дещо менше як 74 % до майже 85 % (мал. 5).

Малюнок 5. Показники узагальненого рівня довіри і загального рівня довіри до незнайомих з боку українських вимушених мігрантів у Польщі та Іспанії (розроблено автором)

Це цілком екстраполюється на пояснення, що довіра в дискурсі науки не розглядається як вроджений параметр людини, а скоріше як наслідок навчання і його впливу на поведінку. За своєю природою остання включає в себе елемент ризику, тобто певної готовності, щоб відкритися іншим та ідентифікувати їх як надійних. Таким чином, довіра демонструється як динамічна компонента особи, яка формується на ґрунті постійного досвіду. Як правило люди, які здаються в процесі знайомства довірливими і гідними довіри, є такими у своїй поведінці надалі у майбутньому. На фоні демократичного вря-

дування відповідний досвід поглиблюється інституційними рамками, що регулюють унормований для усіх членів соціуму спосіб взаємодії. Це, у свою чергу, запускає мінімальний формат довіри, який з часом інтенсифікується у соціальні відносини на груповому рівні та в масштабі цілої системи. Все це зумовлює зростання соціального капіталу в країні перебування та посилення зв'язків у її соцієнтальному середовищі. Тому висунута гіпотеза підтверджується, показуючи як воєнні мігранти за коротких час перебування у Польщі та Іспанії сформували довірливе відношення до груп населення, сукупно означених незнайомцями. Зрештою, цей процес оборотний: довіра не виникає до осіб, які не викликають довіри. Отже, польське й іспанське суспільства прихильно (в узагальненому масштабі) поставилися до українців.

Гіпотеза 5.

Новий життєвий досвід у країнах перебування вплинув на схожість між узагальненими рівнями довіри воєнних мігрантів і корінного населення

Довіра, її рівень та вираження відрізняються в індивідуальній та суспільній формах репрезентації навіть у межах однієї політичної системи, оскільки кожна з них на сьогодні є об'єктивно гетерогенною за природою у багатьох аспектах. Ще більше зростає така різноманітність, коли до держави прибувають мігранти — трудові і вимушені. Відповідно всі особи обов'язково будуть відмінними між собою у контексті готовності довіряти іншим, бо кожен отримує власний досвід і по-своєму проходить етапи соціалізації. Вчені відзначають, що на визначення рівня довіри, як *до*, так і *в межах* системи впливає група факторів — політичних, соціальних й економічних. Таким чином науковці звертаються до інституційної основи, яка унормовує поведінку та відносини, що гідні довіри¹. Однак форма — системний вимір організації суспільно-політичного життя країни перебування — не завжди впливає на процес збалансування рівнів *узагальненої довіри* поміж мігрантами і корінним населенням в короткотривалій перспективі. Зважаючи на інституційну природу держави (демократична чи гібридна) і період проживання вимушених мігрантів у країні, що їх

¹ Newton K. (2007). Зазначена праця. р. 351.

прийняла (як час для інтеграції та адаптації до нових умов), можливі різні комбінації, де цей рівень є нижчим, подібним або вищим за аналогічне значення для корінного населення. Як вважають вчені, тут ключовими моментами у поясненні цього стану є якраз культурне походження мігрантів (цілком доречно навіть апелювати до більш широкого контексту — до європейського, азійського або ж іншого цивілізаційного виміру) та інституційна спрямованість інститутів держави перебування¹. Як наслідок, частина розвідок показала, що новоприбулі можуть виявляти довіру до інститутів системи або ж до різних соціальних груп у вищому ступені, ніж громадяни країни. Проте, чим довше мігранти перебувають у новому середовищі, тим ця відмінність у рівнях довіри зменшується. Але для реалізації останнього аспекту необхідний час, аби відбулося зрівноваження (зазвичай у межах зміни поколінь)².

Дослідження і діагностика *інституційного* та *соціального* рівнів довіри (не лише їх двох, проте вони є ключовими для аналізу) населення здійснюється на постійній основі для держав-членів Організації економічного співробітництва і розвитку (*Organisation for Economic Co-operation and Development*), зокрема для Польщі та Іспанії. Спираючись на ряд останніх опитувань³, бачимо, що *довіра* до інститутів держави (особливо до владних, але не винятково тільки до них) є невисокою, попри те, що країни залишаються функціонувати як демократичні

¹ Hall J., Werner K. (2022). Зазначена праця. р. 3.

² Див.: Maxwell R. (2010). Evaluating Migrant Integration: Political Attitudes Across Generations in Europe. *The International Migration Review*. Vol. 44, Issue 1. pp. 25–52. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00797.x>; i Adman P., Strömblad P. (2015). Political Trust as Modest Expectations: Exploring Immigrants' Falling Confidence in Swedish Political Institutions. *Nordic Journal of Migration Research*. Vol. 5, Issue 3. pp. 107–116. URL: <https://doi.org/10.1515/njmr-2015-0007>

³ Див.: 1) Notes from Poland (2021). Poland records second lowest trust in government in OECD. URL: <https://notesfrompoland.com/2021/06/16/poland-records-second-lowest-trust-in-government-in-oecd/>; i 2) Cybulska A. (2024). Zaufanie społeczne. Nr 40. Warszawa, Polska: Fundacja Centrum Badań Opinii Społecznej. 18 p. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2024/K_040_24.PDF. Ситуація для Іспанії розглядається у розвідці OECD (2024). OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions 2024 Results — Country Notes: Spain. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results-country-notes_a8004759-en/spain_56998449-en.html. Натомість порівняння рівнів довіри між обома країнами представлено у OECD (2024). OECD Data Explorer — Future well-being. URL: <https://data-viewer.oecd.org/?chartId=d2e000a0-acaf-4928-9547-acc4f2a8468b>

і немає особливих підстав вважати, що їхній політичний курс трансформується у близькому майбутньому на діаметрально протилежний (автократичний) або ж в гібридний варіант, зважаючи на вектор свого розвитку у межах Європейського Союзу. З іншого боку, звертаючись до залежності поміж рівнями інституційної довіри та типом політичного режиму на координатній площині (мал. 3), зокрема до зони Г, де високий рівень демократії і низький рівень довіри, спостерігаємо, що Польща та Іспанія гіпотетично знаходяться у її межах (що створює логічну суперечність, про яку відзначалося вище), однак на практиці — значення *рівнів довіри* населення у кожній країні є допустимими для легітимації режимів (>34-38 %). Це залишає місце для об'єктивного розуміння такої колізії. Більше того, відповідний стан характерний й іншим державам ОЕСР та не слід трактувати як винятковий, а доцільніше — тенденційний в період світових криз (економічних, екологічних, продуктових, пандемії Covid-19 і широкомасштабних воєнних дій на території України з 2022 р.), викликів і пошуку глобальних рішень. Тому попри все це, мінімальний *поріг легітимності влади* вважається не досягнутим (не критичним), а, як наслідок, *довіра* (яка вона не була б низькою) оптимальна для дефініювання як реальна, а політична система як демократична *de facto*.

Натомість результати опитування українських воєнних мігрантів у Польщі та Іспанії синхронно демонстрували суттєво іншу ситуацію: рівень *узагальненої довіри* (або навіть окремо беручи її *інституційний* та *соціальний* виміри) значно перевищував ідентичні показники щодо рівня довіри корінного населення (мал. 5) удвічі — діапазон 74-85 %. Одним з можливих обґрунтувань пояснення цього стану є те, що наявний попередній *доміграційний досвід* вимушених мігрантів у країні походження про незадовільне урядування в державі обумовлює високий рівень довіри загалом до інститутів та соціальних груп в країні, що їх прийняла. Додатково результат посилює інституційна відмінність між Польщею, Іспанією й Україною, про яку відзначалося раніше. Таким чином виник дисонанс різного ґатунку — політично і соціально поведінковий та функціональний (як інститути діють або мають діяти, аби були гідні довіри). Згодом мігранти отримують новий досвід у країні перебування, тому врівноважуються, як акцентують вчені, погляди, поведінка та зокрема *рівні довіри* з корінним населенням, які постають наближеними між собою. Однак зважаючи на *умови*

нетривалого перебування українських переселенців в Польщі та Іспанії (буквально два роки) і період, який необхідний для засвоєння нового досвіду мігрантам (спираючись на попередні результати — це у межах зміни поколінь, що перевищує чинний проміжок часу), цього виявилось недостатньо. Тому висунута гіпотеза не підтвердилася: через часовий аспект (більш ймовірно) чи особливість українців (як фактор будь-якої нації, що слід враховувати, хоч ці зв'язки дуже складно виявити) наближеність між *узагальненими рівнями довіри* не прослідковувалася на момент збору даних у 2023–2024 рр. Чи буде вона взагалі, продемонструє подібна діагностика у майбутньому.

Соціальному виміру не була характерна однозначність для запропонованих гіпотез на відміну від попереднього. З одного боку, гіпотеза 4, яку підтвердили, показала, що українські вимушені мігранти символізують потужний потенціал до зростання соціального капіталу у своїх країнах проживання, оскільки в силу певних причин, які пояснює сучасна міграційно орієнтована теорія, довіряють особам, що сукупно означені незнайомцями, на доволі високому рівні в умовах нетривалого перебування — у ситуації дефіциту повноцінного досвіду у новому середовищі. В рамках демократичного врядування як функціонального змісту політичної системи це несе дивіденди для легітимації режиму, оскільки на рівні горизонтальних відносин у суспільстві не тільки корінне населення впливає на мігрантів, але і навпаки. У контексті перспектив подальшої інтеграції воєнних мігрантів з України у Польщі й Іспанії (також в інших європейських країнах, де їх є найбільше) це може стати одним з ключових питань для курсу внутрішньої політики в уникненні нестачі трудових ресурсів, впливі на процеси депопуляції, а також деякому балансуванню у прийомі осіб не лише з країн мусульманського світу, що як показує тенденція останньої декади, домінують серед приїжджих у Європу. З іншого боку, гіпотеза 5, яку спростували, зобразила тенденцію, коли вимушені мігранти на початку фази адаптації в країні перебування, виявляють вищий рівень *узагальненої довіри*, ніж корінне населення, якщо перебувають (це особливо важливо) з інституційно менш демократично спрямованої системи. У комбінації, в якій тривалий *доміграційний досвід* незадовільного врядування є поєднано з незначним *післяміграційним* аналогом, але в умовах демократичного типу режимування, ця специфіка є фундаментальною, бо актуалізує ряд питань:

коли настає момент врівноваження поміж рівнями довіри і чи буде він взагалі; як швидко відбувається цей процес в умовах воєнного часу; і чи можливо, щоб високий рівень довіри мігрантів залишився стійким навіть за умов завершення інтеграції у країні проживання і т.д. Таким чином, попри важливість структури, в яку потрапляють мігранти, змістова компонента, тобто її соціальний вимір, є не менш значимою, бо акумулює у собі капітал відносин, що формують довіру (її буквальний рівень) *горизонтально* та *знизу* до інститутів.

У наступному вимірі — *досвід і мотиви* — запропоновано три гіпотези, які були зосереджені на висвітленні індивідуальних і колективних особливостей як чинника, що впливає на *довіру* особи до системи, її інститутів і соцієнтального середовища на всіх рівнях. Приділялася увага і питанню *довіри*, що спирається на теорію раціонального вибору, аби зрозуміти, чи дійсно цей погляд має сенс у відношенні українських воєнних мігрантів на прикладі Польщі та Іспанії. Тобто звертаючись до особистісних і суспільних передумов, що визначають поведінку людини (в психологічному охопленні), а також до соціального й інституційного тла країни походження та країни подальшого перебування (системний ефект), можна припустити, ґрунтуючись на вже наявні результати досліджень, в чому полягає особливість (і чи настільки суттєво відмінною вона є) довіри мігрантів та яка її якість у порівнянні з корінним населенням. Це важливо, оскільки надає додаткове обґрунтування раніше висунутим гіпотезам, в яких підтвердилася ця думка про роль інституційних та соціальних впливів.

Гіпотеза 6.

Рівень інституційного та соціального вимірів довіри українських воєнних мігрантів співвідноситься з їхнім набутим досвідом у країнах перебування

З позиції соціальної психології основа *довіри* формується ще на ранньому етапі дитинства та відтоді є складовою особистості. Іншими словами, набуття у цей час означення *довірливий/недовірливий індивід* є продуктом відносин поміж дітьми та їхніми батьками, що в ідеалі ставить за мету встановлення позитивної установки стосовно іншого. Але, попри те, що почуття довіри люди нестимуть з того моменту протягом всього життя, воно варіюється в залежності від

ситуації. Тому *довіра* одночасно є невід'ємним компонентом особистості, акумулюючи відчуття контролю над своїм життям та усвідомлення потенційної взаємодії з іншими, і повсякденним досвідом, що нагромаджується, змінюється та впливає на нас¹. Як наслідок, вона постає явищем, що ґрунтується на індивідуальній психології та досвіді людини, закладаючи перспективи соціального капіталу² у державі в напрямку *знизу вгору*.

Відповідно до теоретичних положень соціальної психології — про значення повсякденного досвіду для конкретного рівня довіри та взагалі її формування у ранньому віці — припускаємо, що українські воєнні мігранти узагальнено (але в індивідуальному фокусі уваги) типово отримали означення як *довірливих* — тих, хто налаштований на відповідну позитивну установку до інститутів держави та інших індивідів у суспільстві. Тому *рівень їх довіри обов'язково витікатиме з набутого протягом життя індивідуального досвіду у країні перебування*. Саме ж *довірливе ставлення* постає знаменником, яке виникає та структурується від початку етапу соціалізації і в процесі здобуття суспільно орієнтованого досвіду в умовах актуального інституційного дизайну держави. Однак, попри спільний контекст, результати дослідження продемонстрували, що обидва *виміри довіри* стосовно Польщі та Іспанії, з одного боку, та України, з іншого, відрізняються. До того ж суттєво. Як наслідок, *зміна інституційних та соціальних умов, що впливають на життєвий досвід, визначають рівень довіри мігранта*. Тому слід враховувати, що переїзд до іншої країни доречно трактувати як початок *нового відліку* у встановленні довіри мігранта до нового середовища. Одночасно такий процес акумулює у собі протистояння його *доміграційного та післяміграційного досвіду*, що можуть порівнюватися, екстраполюватися один на одного і взаємно впливати (що несе конструктивне і деструктивне навантаження, проте якого не уникнути). Наостанок не менш важливою є фаза активної взаємодії з соціумом, яка актуалізує потенціал довірливого ставлення індивіда у площині соціального капіталу, його зростання та розширення через мережу нових відносин. Іншими словами, первинно не стільки має велике значення

¹ Див.: Erikson E. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton. 445 p.; i Cattell R. (1965). *The Scientific Analysis of Personality*. Baltimore: Penguin Books. 400 p.

² Portes A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*. Vol. 24. pp. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>

тривалість часу перебування мігранта у поточній країні проживання, як *набутий досвід* крізь призму чинної системи. Звісно, це не усуває все-таки необхідної мінімально допустимої *норми часу* на адаптацію та інтеграцію (а отже отримання відповідного досвіду), проте згодом ієрархізує роль змінних, де *час* згодом послаблюється (хоч залишається завжди актуальним) за своїм впливом, а *дискурс* всієї системи (інституційна та соціентальна структурні частини) — завжди превалює. Це зокрема корелюється з даними, які показали те, що навіть в умовах нетривалого перебування в суттєво іншому інституційному ландшафті повсякденний досвід дисонує з попередніми знаннями про державу та суспільство, чим посилює значення інститутів та груп населення в процесі інтеграції в країну перебування. Саме тому *рівень довіри* — це не показник, перевірений часом, впродовж якого отримують досвід мігранти, а те, що спирається на набутий досвід, незважаючи на короткий період часу. У контексті України вимушені мігранти (як громадяни країни) здобули значимий повсякденний досвід, обумовлений довготривалим проживанням. На противагу ситуаціям в Польщі та Іспанії для них це не було властиво. Однак це вплинуло на *рівень довіри* до інститутів держави і в відношенні до різних груп населення. Тому виник парадокс: чим довше та більше особи знають про щось/когось, тим є нижчий рівень довіри, і навпаки. Тобто час мав би слугувати перевіркою для довіри (оскільки зауважено про *довірливе ставлення* за замовчуванням), але він став передумовою для недовіри, коли довготривала модель взаємодії інститутів та суспільства не відповідала демократичним принципам врядування. Якраз на такому прикладі розуміємо, зважаючи на попереднє обґрунтування (в гіпотезах політико-інституційного виміру) про значення інституційного вектора системи, наскільки важливим є цей фактор. Попри цілісність людини як носія набутого досвіду протягом її життя, зміна умов кардинально трансформує світовідчуття та його сприйняття, детермінуючи формування нової версії довіри, оскільки та, що передувала їй, є в протиріччі до актуальної. Когнітивний дисонанс на рівні взаємодії з інститутами Польщі та Іспанії, різними групами населення, а також порівняння доміграційного та післяміграційного досвіду вплинули на високий ступінь довіри до обох країн перебування, попри те, що тривалість життя у них не перевищував двох років на момент опитування. Таким чином, гіпотезу було підтверджено, оскільки позитивний (який

спрямований на довірливе ставлення) набутий досвід зумовив формування високого рівня узагальненої довіри, тобто відображав прямий кореляційний зв'язок поміж змінними. Не останнє значення для досягнення такого завдання відіграв вибраний крос-національний формат, завдяки якому було можливим паралельне порівняння аналізований випадків за різними параметрами.

Гіпотеза 7.

Вищий рівень узагальненої довіри українських воєнних мігрантів у країнах перебування спричинений їхніми раціональними мотивами

Цікавий погляд на інтерпретацію природи довіри у суспільстві та державі пропонує теорія раціонального вибору. Її ідея полягає в тому, що узагальнена довіра розуміється як раціонально обґрунтований розрахунок для рівноцінного обміну, в якому індивід сподівається отримати те, що робить по відношенню до інших (щось на подобі, про що зазначав в одній зі своїх *максим* Кант). Таким чином, така довіра є власним інтересом, що правильно трактують (self-interest rightly understood), а також вона характеризується висловлюванням, що людина служить собі, служачи своїм ближнім (man serves himself in serving his fellow creatures)¹. Тому будь-яка безкорислива суспільно-політична дія може бути як розумна і перспективна інвестиція в реалізацію індивідуальних інтересів. Потім відповідний діапазон прийняття рішень стає унормованим — звичкою, в якому поведінка буде інстинктивною та надійною за замовчуванням. Тобто відносини у соціумі та стосовно інститутів держави починають спиратися на розрахунок і цінності людини. Однак, як відзначає дослідниця Міштал, не варто цей момент зводити до раціонального утилітаризму, що максимізує власний інтерес, про що ще наголошував Дюркгейм, а скоріше мислити про обмежений раціоналізм, але спрямований на індивіда з думкою щодо іншого². Раціональне ж пояснення довіри буде виглядати зрозумілим (навіть очевидним) та не викликати питань про

¹ Див.: Tocqueville A. de (1945). *Democracy in America*. Volume 2 (of 2) / translated by H. Reeve with an Introduction by J. Bigelow. Project Gutenberg: Free eBooks. Section 2. Chapters VIII–IX. URL: <https://www.gutenberg.org/files/816/816-h/816-h.htm#link2HCH0029>

² Misztal B. (1996). *Trust in Modern Societies*. Oxford: Blackwell. pp. 42–49.

існування¹. Як результат, *довіра* — це розумний крок у взаємодії з іншими, проте, щоб його розпочати, треба (як раніше у тексті згадувалося) мінімальний її прояв — своєрідний *запуск* як готовність ризикувати, аби відкритися особам та ідентифікувати їх надійними. В кінцевій меті це стає основою для формування нормальних довірливих відносин, а отже задоволення (як не зараз, тоді згодом) власних інтересів. Тобто від бажання отримати індивідуальну користь, індивіди спільнодіють у колективному сенсі, що унормовує єдині правила гри у державі, яка на системному рівні впливає на соціалізацію особистості в її межах завдяки установленим відповідним нормам і традиціям. Це цілісний процес, де якщо не буде певного рівня соціального капіталу як мережі горизонтальних відносин та їх інституційного закріплення демократичним врядуванням, то не виникатиме і питання про раціональність поведінки в описаній специфіці, бо тоді не буде як такого системного поля для розвитку і гарантії ліберальних принципів взаємодії індивідів: де свобода одного закінчуватиметься з настанням свободи іншого. Це вже буде вимір перехідного або недемократичного суспільства, де неформальні правила поведінки окреслять відносини далекі від довірливих поміж особами та до інститутів держави з їх боку.

Це чітко розмежовує інституційно-політичний контекст країн перебування українських воєнних мігрантів (Польща та Іспанія) і місця, звідки вони прибули (Україна). Таким чином, на системному рівні це співвідносить дві ситуації, де одній властива уніфікація інституційного та соціально-поведінкового вимірів у бутті держави і суспільства, а іншій — поєднання гібридних структур та практик (формальних і неформальних у комбінації, яка вже понад три десятиліття не дає водночас стати остаточно демократичною або здійснити реверс до автократії). Тому цілком логічно, що у першому моменті не виникає моделі поведінки, яка альтернативна до актуальної у країні перебування у відношенні *довіри* до груп населення (де за замовчуванням *довірливе ставлення*) та інститутів держави. Відповідна позиція є домінуючою та її підтримує більшість членів суспільства (попри різні радикальні течії, маргінальні субкультури та інші елементи, які

¹ Більше у роботах Blackburn S. (1998). Trust, co-operation and human psychology. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 28–45.

є і будуть надалі у будь-якій системі), зважаючи на її фундаментальну основу, яка складається з ліберально-представницької моделі врядування, принципів права і його верховенства та соцієнтальності як багатовимірної мережі відносин, де є підтримка, солідарність, ієрархія та лояльність серед учасників взаємодії, тобто наявний розвинений соціальний капітал *de facto* (в контексті ідей Парсонса).

У такому середовищі, у яке інтегрується і до якого адаптується мігрант, що прибув з інституційно іншого суспільно-політичного дискурсу (з демократично менш якісного, оперуючи «Індексом демократії» та подібним йому рейтингом), виникає один вихід для успішного результату: прийняти єдині правила гри, що є легальні, легітимні та узвичаєні для стабільного укладу життя соціуму. Такий підхід буде трактуватися раціональним, який спиратиметься на розрахунок та зрозумілі для всіх цінності, зокрема людиноцентричні. Тому *довіра* буде дійсно розумним актом у взаємодії з іншими для перспективи налагодження надійних соціальних відносин, а на рівні інститутів — у прийнятті відповідної поведінки як зрозумілої і функціонально ефективної, як для індивідуального задоволення власних інтересів, так і для суспільного добробуту. Таким чином, демократичні системи тут розглядаються крізь призму *неможливо діяти по-іншому, як тільки у відповідний спосіб, а якщо інакше, тоді санкція*. Такі правила є однозначними та зрозумілими для усіх учасників, чітко регламентуючи поле діяльності, а тому ризик почати довіряти незнайомцям та інститутам держави стає виправданим, бо наслідуює та сповідує колективне мислення країни перебування. Це не означає втрату індивідуальності, але акцентує на успішності набуття знань та навичок, необхідних для подальшої включеності у систему — соціалізація мігранта, який приймає традиції, норми і моделі поведінки, властиві корінним жителям. Це не гарантує, що в майбутньому неможливе відторгнення *чужого* як незасвоєного, проте це демонструє, що для того, аби інтегруватися та адаптуватися до нового середовища слід грати за правилами — мислити та діяти як член суспільства. До того ж це має бути винятково у конструктивному плані: *недовіра*, яка превалює у системі, не може бути ні елементом демократії, ні підґрунтям для соціальних відносин, солідарності та згуртованості, ні цінністю для стабільних суспільств. Натомість *довіра*, що це уособлює, постає ширшим полем, ніж лише здатність індивіда — його довірливе ставлення до інших та інститу-

тів держави. Вона стає атрибутом системи, що переноситься на всі чи більшість структурних частин та доречно може характеризуватися як та, що зумовлює емерджентне відношення цілого з його складовими у конструктивному соціально орієнтованому аспекті.

Альтернатива для висвітленої вище ситуації є в країнах перехідного типу, зокрема в Україні. Політологи неодноразово намагалися пояснити (і надалі це роблять), в чому полягають причини її довготривалості інституційного *стояння на місці*. Як варіант, апробовано *теорію обмеженого та відкритого доступу*¹. Таким чином, державу варто розглядати з позиції *обмеженого доступу*, в якій *домінуюча коаліція* (правлячі еліти) змінюється почергово, а фундаментальні засади суспільства залишаються такими ж. Це наводить на думку, що режим є стійкішим, ніж політична система, а наслідком його гібридизації є невизнання політичними гравцями формальних правил та водночас визнання з їхнього боку неформальних². Додатково вчені відзначають, що відтоді, як Україна ввійшла в *інституційну пастку* вперше, вона стала на шлях неефективного розвитку. Це дало можливість зауважити³, що у межах *сірої зони* всі політичні трансформації здійснюються не лінійно від автократії до демократії, а через цикли, де існують варіанти — від домінування однієї правлячої сили до хаотичного суперництва поміж різними політичними групами. Тому логічною сталася поява визначень ситуації про Україну, як *блукання манівцями*⁴, *стабільний гібридний режим*⁵, *нерухлива держава*⁶ та інші. В таких незрозумілих до кінця, неунормованих остаточно і сприятливих до коливання (між легальним і вигідним контекстами)

¹ Див.: North D., Wallis J., Weingast B. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 346 p.

² Munck G. (1996). *Disaggregating Political Regime. Conceptual Issues in the Study of Democratization*. Working Paper No 228. Notre Dame, IN: The Hellen Kellogg Institute for International Affairs. 42 p.

³ Hale H. (2006). *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism*. *Communist and Post-Communist studies*. Vol. 39, Issue 3. pp. 305–329. URL: <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2006.06.006>

⁴ Arel D. (1998). *Ukraine: The Muddled Way*. *The Current History*. Vol. 97(621). pp. 342–346.

⁵ Morlino L. (2009). *Are There Hybrid Regimes? Or Are They Just an Optical Illusion?* *European Political Science Review*. Vol. 1, Issue 2. pp. 273–296. URL: <https://doi.org/10.1017/S1755773909000198>

⁶ Kuzio T. (2011). *Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State*. *East European Politics & Societies*. Vol. 25, Issue 1. pp. 88–113. URL: <https://doi.org/10.1177/0888325410388410>

умовах для суспільно-політичної поведінки *раціональним для індивіда є пошук кращої альтернативи, незважаючи на статус — формальний чи неформальний*. Тобто це той (перший), що знаходиться у правових межах як *регулятивний* для усіх членів соціуму (норма поведінки), і той (другий), що залишається у тіні як *традиційний* (що зберігся від радянського минулого) спадок, який наразі існує в непатримоніальній формі та дотичних до неї явищ, як клієнтела та крінізм. У людини — у відповідному середовищі поєднання гібридних структур та практик — не виникає жодного відчуття стабільності та довіри ні в інституційному, ні в соціальному вимірах, бо в силу невідзначеності не має чіткого алгоритму для дії в тій чи іншій ситуації. Як наслідок, *нераціонально діяти виключно однозначно, відповідно до єдиних формальних правил гри, коли в системі діють два набори норм, що паралельно суперечать один одному, проте співфункціонують*. Довіра тоді — це не вираження довірливого ставлення у відношенні до когось/чогось як бази у формуванні нормальних довірливих відносин у подальшому задоволенні власних інтересів, а стає *питанням вигоди у виборі таких умов, на основі яких буде відбуватися взаємодія*. Іншими словами, серед учасників довіра буде лише тоді, коли правила гри будуть ідентичними, але в умовах, коли цих правил гри є більше, ніж один варіант (при цьому, у кожному з них відсутня уніфікація на практиці), обов'язково настає момент сумніву, зростання *узагальненої* недовіри та її домінування, розвиток соціального дистанціювання, а також *конкретизація* рівня довіри в міжгруповому та регіональному аспектах. Індивід не стільки не знає, *що* робити, як не розуміє, коли та за яких умов *це* зробити. Такі знання породжують певний рівень довіри або її відсутність до інших груп населення та інститутів держави. Якраз і тому двозначність та вибірковість обумовлюють (як мінімум) дискримінацію та депривацію в соціумі, підірив легітимності влади на всіх рівнях, а також тривале збереження системи у перехідному стані.

Українські вимушені мігранти, переїхавши до Польщі та Іспанії, отримали новий досвід взаємодії з політичною системою та громадянським суспільством: більш демократичними і потужнішими за потенціалом соціального капіталу. Це країни, в яких регулювання суспільно-політичних відносин є вже унормованим досить давно в межах єдиного набору правил гри для всіх членів. Попередньо у тексті від-

значалося, що ефект воєнних мігрантів з України у багатьох державах Європи, зокрема двох проаналізованих, перевищив витрати національної влади на їхню підтримку та сприяння в інтеграції. Виходячи з цього, щоб так успішно адаптуватися до нових умов, очевидно, що потрібно прийняти норми взаємодії з інститутами держави і корінним населенням, тобто погодитися на правила гри в системі, які відрізнялися від доміграційних. Перебуваючи неповні три роки у Польщі та Іспанії, здобутий досвід безпосередньо вплинув на їх *рівень довіри* до розглянутих у статті категорій і відзначався високим *узагальненим* ступенем. Натомість аналогічна ситуація щодо України була іншою: *узагальнена* недовіра домінувала. В умовах однозначності як в країнах з демократичним врядуванням та її відсутності, що властиво державам з гібридним режимом, витікає логічним факт ролі *раціональних мотивів індивіда* у виборі моделі поведінки. Відповідно до теоретичних положень соціальної психології, політичного розвитку держав й отриманих даних від респондентів, висунута гіпотеза підтверджується завдяки порівнянню між країнами і попереднім напрацюванням вчених та їх висновків, що лягли в основу обґрунтування. Таким чином, навіть *раціональність індивіда* є гнучкою в залежності від умов, де вона проявляється, бо що розумне і вигідне тут і зараз, воно може бути не аналогічним згодом в іншому місці. Особливо це відчувається та демонструється в системному фокусі уваги поміж державами.

Гіпотеза 8.

Колективне мислення є чинником впливу на формування рівня довіри українських вимушених мігрантів у країнах перебування

Окрім підходу, що ставить акценти на індивідуальній природі *узагальненої довіри*, є погляд, за яким вчені осмислюють її як колективну ознаку суспільства. В цьому контексті особа не стільки фокусується на собі та своїх проявах у тому чи іншому аспекті *довірливого ставлення* до когось/чогось, як виражає загальну якість (наче деперсоніфіковану) до людей у країні перебування. За аналогією до індивідуального підходу тут важливим постає повсякденний досвід соціальних відносин, на основі якого робиться висновок про довіру, її рівень та

відсутність. Як наслідок, *довіра* є не вираженням мислення людей про інших, а властивістю соціальної системи¹. Як відзначають науковці, вона якраз окреслює дискурс, в межах якого продукується типове *довірливе ставлення* та формат висловлювань потенційних респондентів на запитання про довіру². І хоча індивіди є носіями довіри (а також водночас її продуцентами і консументами), але вони реалізують це у вимірі гарантування і підтримки цілісності соціального блага та добробуту для системи (варто розглядати в традиції холізму). Такі дії посилюють відчуття довіри та поширюють (частково навіюють) його на всіх членів суспільства: чим більше з них будуть його підтримувати та водночас заслужовувати, тим доречно (навіть раціонально) ризикувати щодо проявів довіри до інших членів соціуму, зокрема мігрантів, які успішно інтегруються та адаптуються до нових умов. Це безпосередньо означуватиме поведінку індивіда як надійну, а тому вплине на зростання *узагальненого* рівня довіри в соціальному та інституційному вимірах.

Українські вимушені мігранти у Польщі та Іспанії, як виділялося раніше та підтвердилося здобутими даними, виявили високий рівень довіри до інститутів та суспільства в їх країнах перебування. Це було зумовлено успіхами адаптації (перш за все бажанням мігрантів інтегруватися) та особливістю системи, яка їх прийняла і сприяла таким інтенціям. Стосовно останнього Ньютон зазначає, що частина модерних суспільств може мати вищий *узагальнений* рівень довіри, бо спирається на інституційну основу, де наявні механізми соціального контролю (згадаймо гіпотезу 3), що спрямовані на дотримання гідної довіри поведінки³. Тобто це політичні системи демократичного типу, у яких наявні інституційні та соціальні умови для формування *довірливого ставлення*. Таким чином, українці потрапили в досить неоднозначну (але водночас завдяки цьому феноменальну) ситуацію, коли паралельно відбулися наступні зміни: *середовища проживання*, котре інституційно було іншим, що вплинуло на переорієнтацію повсякденного досвіду; та *узагальненого рівня довіри* поміж країнами — звідки

¹ Newton K. (2007). Зазначена праця. р. 348.

² Див.: Maloney W., Smith G., Stoker G. (2001). Social capital and the city. *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective* / eds. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. Hanover, NH: Tufts University Press. pp. 83–96.

³ Newton K. (2007). Зазначена праця. р. 351.

і куди переїхали мігранти, що протиставило домінування *довіри* і *недовіри*. На практиці вийшло так, що *узагальнений* рівень довіри воєнних мігрантів з України за нетривалий період життя в Польщі та Іспанії став вищим не лише по відношенню до країни, звідки вони прибули, але і стосовно обидвох країн, куди вони приїхали. І вплив системи був визначальним — *дискурсивним*, пропонуючи людині повсякденний досвід протилежного змістового і формального наповнення (про що виділялося у попередній гіпотезі). Це трансформувалося у феномен, у межах якого слушно зауважити про те, що *колективне мислення* переселенців не характеризувалося подібністю ні з корінним населенням країни перебування, ні з співвітчизниками на Батьківщині. Однак *дискурсивно* воно тяжіло до *системної детермінації*, яка якраз визначала його спрямування та специфіку, а отже відповідний отриманий досвід. Як наслідок, в контексті нетривалого перебування (такого, що в процесі встановлення) *колективне мислення* мігрантів доречно визначити як перехідне (або проміжне), яке вже відірвалося в інституційному і соціальному вимірах від української системної проєкції (бо треба грати за єдиними правилами гри) і яке безумовно є вже під впливом польського та іспанського аналогів. Це свідчить, що таке мислення досі не сформоване до кінця, бо не відповідає *узагальненому* рівню довіри корінного населення для Польщі та Іспанії. Висунута гіпотеза не підтверджується, оскільки *колективне мислення* не постало (принаймні, наразі) важливим фактором у формуванні рівня довіри у мігрантів. Як акцентує наявна наукова тематична література, згодом таке зближення обов'язково відбудеться: завдяки часу і проведеному соціологічному опитуванню для здобуття даних на підтвердження чи знову спростування припущення вже у майбутньому.

Вимір *досвід і мотиви*, де було висунуто три гіпотези, також неоднорідний за своїм статусом: дві з них підтвердилися, а одна — ні. Результати дослідження та наявна теорія соціальної психології показали, що українські воєнні мігранти є доволі адаптивними до нового середовища, а також прийняття та відтворення системних правил гри та інституційної моделі поведінки. За нетривалий період перебування у Польщі та Іспанії вимушені мігранти здобули досвід, що змінив їхнє відношення (у порівнянні з аналогами в Україні) до інститутів держави у контексті високого рівня довіри до них. Тут доцільно відзначати про ключовий вплив середовища проживання як *дискурсивного*

(або формотворчого) на особу та її *узагальненого довірливого ставлення* до держави і суспільства. Не останню роль відіграли *раціональні мотиви індивіда*, які незалежно від умов спрямовані на отримання ним вигоди та результату, але попри це проявляються по-різному у виявленні довіри (її ступеня) в інституційному та соціальному вимірах. Таким чином, тип політичного режиму та його інституційний вектор розвитку мають значення, бо між розглянутими державами — Польщею, Іспанією та Україною — була суттєва відмінність. Однак висновки продемонстрували також і те, що хоч *індивідуальний досвід* та *раціональність у мотивах індивіда* посідали важливу роль серед чинників становлення високого ступеня довіри, все-таки *колективне мислення* воєнних мігрантів досі знаходиться у своєрідному транзиті, оскільки воно остаточно (більш дефінітивно) не наблизилося до позиції *узагальненого* відповідника, як у корінного населення. В той же час воно є досить віддаленим вже від аналога в Україні, звідки воєнні мігранти прибули. Зрештою, питанням є те, чи дійсно можна вважати, що *колективне мислення* переселенців на цьому етапі інтеграції у нове середовище є репрезентативно узагальненим, а не тільки середнім арифметичним вираженням кількісного означення довіри і її рівня. Це закладає підґрунтя для майбутніх розвідок (не тільки порівняти з ситуацією, що актуальна зараз та здійснити пошук причин, але і для того, аби зрозуміти, куди *рухається* довіра в контексті країни перебування), оскільки специфіка, яку було окреслено вище, виходить за межі існуючої наукової літератури та її висновків. Як наслідок, це схиляє до спростування гіпотези 8.

У завершальному *психологічному* вимірі було висунуто дві гіпотези. Вони висвітлюють зв'язок між зміною середовища, де мігранти перебували (Україна — Польща/Іспанія), і впливом отриманого досвіду психологічних травм і потрясінь від початку повномасштабного вторгнення в аспекті довіри до різних інститутів держави та соціальних груп у їх чинних країнах проживання. Іншими словами, як відповідний (воєнний) досвід обумовив особливості вектору *довіри* та її рівня в післяміграційний період. Загалом під *психологічними травмами і потрясінням*, а, отже, *участю у воєнних конфліктах* розуміємо період від 24 лютого 2022 р. до моменту інтерв'ювання, відзначеного у частині III. Це корелюється з тим, що респондентами стали саме воєнні мігранти, які у більшому або меншому ступені (проте

без винятків) отримали такий досвід. Поряд з іншими вимірами значення *психологічного* є центральним (але не одноосібним), оскільки він поєднує в собі *ставлення* людини до інститутів держави й інших осіб у суспільстві, спираючись на попередній досвід. Тобто вимір зв'язує воєдино системний рівень середовища та набуті за життя індивідуальні та колективні знання.

Гіпотеза 9.

Індивіди, що отримали психологічні травми та брали участь у воєнних конфліктах, завдяки зміні країни перебування можуть підвищити рівень довіри до держави та суспільства

Міграціологи вже достатньо продемонстрували, що теза про досвід як один з ключових чинників формування довіри переселенців до нового середовища — держави та соціуму у країні перебування — не викликає сумнівів та не потребує додаткової аргументації¹. Таким чином досвід вимушених мігрантів є сумішшю *дискурсу*, з якого вони прибули, з *дискурсом*, де вони проживають зараз, на фоні травматичного досвіду та потрясінь, які спричинили виїзд з рідної країни. У цій ситуації, як наголошують вчені², безпосередній досвід пережитого людського насилля, війни та смертності, а також взаємодії у цей час з інститутами держави, досить часто екстраполюється на погляд, який мігранти актуалізують уже в новій політичній системі. Тобто відповідний *доміграційний* досвід стає передумовою у сприйнятті і формуванні *довірливого ставлення* вже в іншому місці. Як правило, він буде включати у собі різні переживання і травматичні стреси, а тому матиме суттєвий вплив на соціальні та інституційно-політичні позиції воєнних мігрантів у двох аспектах: *особистісний* з фокусом на сус-

¹ Див.: Uslaner E. (2008). Where You Stand Depends Upon Where Your Grandparents Sat: The Inheritability of Generalized Trust. *Public Opinion Quarterly*. Vol. 72, Issue 4. pp. 725–740. URL: <https://doi.org/10.1093/poq/nfn058>; та Hynes P. (2017). Trust and mistrust in the lives of forcibly displaced women and children. *Families, Relationships and Societies*. Vol. 6, Issue 2. pp. 219–238. URL: <https://doi.org/10.1332/204674317X14861127722366>

² Див.: Hall J., Kahn D. (2020). The Impact of War: Posttraumatic Stress and Social Trust Among Refugees. Delegationen för migrationsstudier. Series 3. Stockholm: Department of Peace and Conflict Research. 42 p. URL: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-420664> та Canevello A., Hall J., Walsh J., *op. cit.*

пільний простір й інституційний з акцентом на державні інститути. Це, по суті, стає основою для інтеграції особи та її адаптації, що заснована на попередньому відчутті довіри чи її відсутності.

Наукові тематичні джерела висвітлюють детермінацію насилля та дотичних до нього питань (війни, конфліктів і травм) на рівень довіри мігрантів у країнах перебування по-різному — з негативної та позитивної сторони. Це, як наслідок, трансформується у вищий, подібний або ж нижчий показник узагальненого рівня довіри у порівнянні з корінним населенням. Зважаючи на отримані статистичні дані під час опитування, про що зазначалося вище у тексті, доречно фокусувати увагу саме на першій специфіці, тобто стосовно значно вищого рівня довіри. Таким чином необхідно звернутися до літератури, що висвітлює контекст впливу воєнного конфлікту та його психологічних постнаслідків на встановлення довіри як домінуючої форми взаємодії мігрантів з інститутами держави та соціальними групами саме з позитивної сторони¹. Зокрема одним з трактувань (психологічно орієнтований аспект) може бути те, що часто люди можуть змінюватися завдяки боротьбі з травматичним досвідом, оскільки через це переселенці можуть знайти новий сенс або ціль у житті, а також поглибити певні моральні цінності²; вони можуть відчувати різноманітну за проявами взаємну підтримку, якої досі не мали у попередньому середовищі³; зрештою, вони можуть отримати допомогу, яку потребували після пережитого досвіду⁴. І як зазначають Холл і Вернер, весь цей

¹ Blattman C. (2009). From Violence to Voting: War and Political Participation in Uganda. *American Political Science Review*. Vol. 103, Issue 2. pp. 231–247. URL: <https://doi.org/10.1017/S0003055409090212>; De Luca G., Verpoorten M. (2015). Civil war, social capital and resilience in Uganda. *Oxford Economic Papers*. Vol. 67, Issue 3. pp. 661–686. URL: <https://doi.org/10.1093/oep/gpv036>

² Ramos C., Leal I. (2013). Posttraumatic Growth in the Aftermath of Trauma: A Literature Review About Related Factors and Application Contexts. *Psychology, community & health*. Vol. 2, Issue 1. pp. 43–54. URL: <https://doi.org/10.23668/psycharchives.2243>; Williamson C. (2014). Towards a theory of collective posttraumatic growth in Rwanda: The pursuit of agency and communion. *Traumatology: An International Journal*. Vol. 20, Issue 2. pp. 91–102. URL: <https://doi.org/10.1037/h0099393>

³ Barron P., Rahayu S., Varada S., Febriani V. (2010). Disturbing the equilibrium: movements out of poverty in conflict-affected areas of Indonesia. *Moving out of Poverty* / eds. by D. Narayan-Parker, P. Petesch, L. Pritchett. Washington, DC, Basingstoke: World Bank; Palgrave Macmillan. pp. 290–337.

⁴ Lyons R., Mickelson K., Sullivan M., Coyne, J. (1998). Coping as a Communal Process. *Journal of Social and Personal Relationships*. Vol. 15, Issue 5. pp. 579–605. URL: <https://doi.org/10.1177/0264619698015005>

післяконфліктний досвід дуже ймовірно, що матиме вплив на посилення довіри мігрантів до незнайомців та інститутів держави¹.

При цьому, успіх та ефективність інтеграції мігрантів особливо залежить від ставлення громадян країни, що їх прийняли, оскільки відразу формує підґрунтя до налагодження нормальних довірливих відносин та посилює взаємодію поміж всіма учасниками комунікації. Це підтверджують попередні дослідження, котрі показали, що сприятливе для вимушених мігрантів середовище якісно впливає на підвищення з їх сторони виявлення альтруїзму, чесності, мотивів до співпраці та інших конструктивних суспільно орієнтованих дій², що збільшує потенціал соціального капіталу у країнах проживання. Відповідно до ситуації нетривалого досвіду перебування українських воєнних мігрантів у Польщі та Іспанії, а також показників їх *узагальненої* довіри у обох країнах та Україні, спостерігаємо, що зміна середовища вплинула (чи стала ключовою, що зумовила це) на зміну *рівня довіри* (чи трансформацію недовіри на довіру) після переїзду. Очевидно, що не сам факт вимушеної міграції сприяв посиленню довірливого ставлення до різних суспільних груп та інститутів держави (воєнний мігрант не є добровольцем, аби покинути рідну країну), однак зміна *дискурсу* — інституційного та соціального — комплексно це детермінує. На тлі отримання психологічних травм та потрясінь (індивідуально у різному ступені) та сприятливого середовища, мігранти змогли піти на ризик (соціалізуватися, прийнявши традиції, норми та моделі поведінки, властиві суспільству) почати довіряти незнайомцям та інститутам держави, аби наслідувати та частково сповідувати колективне мислення країни перебування. Це велике досягнення, яке показує, що певним чином негативний психологічний ефект під час воєнного конфлікту подоланий у позитивному сенсі. Оскільки

org/10.1177/0265407598155001; Gilligan M., Pasquale B., Samii C. (2014). Civil War and Social Cohesion: Lab-in-the-Field Evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*. Vol. 58, Issue 3. pp. 604–619. URL: <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>

¹ Hall J., Werner K., 2022, *op. cit.*, p. 4.

² Див.: El-Bialy N., Fraile Aranda E., Nicklisch A. et al. (2022). To cooperate or not to cooperate? An analysis of cooperation and peer punishment among Syrian refugees, Germans and Jordanians. *Journal of Economic Psychology*. Vol. 89; 102484. URL: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2022.102484>; та El-Bialy N., Fraile Aranda E., Nicklisch A. et al. (2022). A Sense of No Future in an Uncertain Present: Altruism and Risk-Seeking among Syrian Refugees in Jordan. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 35, Issue 1. pp. 159–194. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/feab037>

без цього не могли відбутися успішна подальша інтеграція, адаптація та формування високого рівня довіри до соціуму та інститутів держави після двох років життя в Польщі та Іспанії. З іншого боку, складно також спрогнозувати, як проявляться психологічні постнаслідки згодом, проте підґрунтя, що було закладене останнім часом, залишає позитивні перспективи для українських воєнних мігрантів. Тому гіпотеза цілком підтверджується. Звісно, наявні випадки, де завдані психологічні травми та потрясіння потребують більш тривалої допомоги, але усереднені дані (на основі опитування, їхнього опрацювання та зроблених висновків) показують, що ситуація, принаймні, у Польщі та Іспанії, більш, ніж оптимістична.

Гіпотеза 10.

Психологічні травми та потрясіння зменшують узагальнений рівень довіри у країнах перебування

Однак на думку частини вчених (і цілком не безпідставно) насилля впливає на довіру у контексті її зниження (посилення недовіри) у новому середовищі, що демонструє негативну сторону цієї детермінації. Оскільки люди під час воєнних дій зазнають різних ушкоджень та потрясінь, а також втрачають свої соціальні зв'язки з іншими через просторове переміщення (всередині і поза межею країни) або/і загибель близьких. Таким чином, особи можуть розцінювати та асоціювати своє життя у вимірі небезпеки, зважаючи на відповідний досвід¹. Як наслідок, вимушені мігранти послаблюють здатність або водночас не знають, кому можна довіряти, зокрема у новій країні перебування, бо відчують (або ні) недовірливе ставлення до себе. Як показують минулі розвідки², це впливає на послаблення відчуття безпеки і зниження довіри (соціальної та інституційної), а тому веде

¹ Hayes B., McAllister I. (2001). Sowing Dragon's Teeth: Public Support for Political Violence and Paramilitarism in Northern Ireland. *Political Studies*. Vol. 49, Issue 5. pp. 901–922. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00346>; Spyer P. (2002). Fire without Smoke and Other Phantoms of Ambon's Violence: Media Effects, Agency, and the Work of Imagination. *Indonesia*. Vol. 74. pp. 21–36. URL: <https://doi.org/10.2307/3351523>

² Whitt S. (2010). Institutions and Ethnic Trust: Evidence from Bosnia. *Europe-Asia Studies*. Vol. 62, Issue 2. pp. 271–292. URL: <https://doi.org/10.1080/09668130903506839>; Cassar A., Grosjean P., Whitt S. (2013). Legacies of violence: trust and market development. *Journal of Economic Growth*. Vol. 18. pp. 285–318. URL: <https://doi.org/10.1007/s10887-013-9091-3>

до логічного посилення недовіри і загостреного сприйняття та трактування загроз. Окрім цього не лише безпосередній досвід впливає на наявність такого відчуття у мігрантів з боку корінного населення, а навіть завдяки відгукам знайомих або матеріалів у ЗМІ можна спричинити наблизений стан тривожності з дотичними до нього атрибутами¹. Зокрема у дослідженні Вернер і Скалі² висвітлено ідею, що особи з непрямим впливом конфлікту (або значно меншим ефектом, який він у собі несе) репрезентують нижчий рівень *узагальненої* довіри за тих індивідів, що були його учасниками. Хоча і перші, і другі приналежні до єдиної групи — або у широкому охопленні, як громадяни країни, або у вузькому — за просторовим, соціальним, культурним чи іншим критерієм аналізу.

Незважаючи на те, що в процесі інтерв'ювання не фіксувалося, який період часу перебувають українські вимушені мігранти у Польщі та Іспанії (однак і не більше, ніж два роки), але відомо, що потік тих, хто їде у ці країни, є постійним протягом останніх майже трьох років воєнних дій (за статистикою регулярного надання їм статусу тимчасового захисту³). При цьому, спираючись на інші дані в опитуванні, які, по-перше, демонструють, що більшість мігрантів (для обидвох держав на рівні 2/3 від всього обсягу) були жителями саме прифронтової зони⁴. Тобто таких територій, де населення об'єктивно потерпало та може потенційно потерпати найбільше. Таким чином переселенці гіпотетично (звісно, всі індивіди різні, але умова близькості до активних воєнних дій підсилює негативний ефект) ментально вразливіші через

¹ Turnip S., Klungsøyr O., Hauff E. (2010). The mental health of populations directly and indirectly exposed to violent conflict in Indonesia. *Conflict and Health*. Vol. 4; 14. URL: <https://doi.org/10.1186/1752-1505-4-14>; Schmid K., Muldoon O. (2015). Perceived Threat, Social Identification, and Psychological Well-Being: The Effects of Political Conflict Exposure. *Political Psychology*. Vol. 36, Issue 1. pp. 75–92. URL: <https://doi.org/10.1111/pops.12073>

² Werner K., Skali A. (2023). Violent Conflict and Parochial Trust: Lab-in-the-Field and Survey Evidence. Working paper. URL: <https://ssrn.com/abstract=4294035>

³ Eurostat (2024). Data Browser. Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex — quarterly data. Statistics. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/684d8bce-a18d-4ac7-a3c0-69f2b38f2770?lang=en>

⁴ Див.: Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів у Польщі: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. С. 6.; Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів в Іспанії: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. С. 6.

отримання психологічних травм та потрясінь або ж завдяки високій ймовірності їх отримати. Це повертає до позиції, що така група осіб є найбільш проблемною та відповідальною у процесі надання їм відповідної допомоги у новому середовищі, аби посилити їх прагнення адаптуватися до змін та інтегруватися до системи проживання. Однак, по-друге, результати показують також (особливо, якщо спиратися на доведення у гіпотезах 4, 5 та 6), що рівень *узагальненої* довіри українських вимушених мігрантів є високим — навіть вищим за аналог у відношенні до корінного населення. Це свідчить, що попри життєві трагедії та труднощі долі, входження в інституційний та соціальний виміри країн перебування можна оцінити як успішне та ефективне (наскільки це можливо) у питанні подолання психологічних травм та потрясінь. Як наслідок, гіпотезу слід спростувати, оскільки статистично вона не підтвердилася. Це не означає, що сам психологічний ефект від перебування у зоні воєнного конфлікту вичерпався та є неактуальним (цілком реально, що його прояви будуть у майбутньому), однак це свідчить, що *дискурсивно* у Польщі та Іспанії за нетривалий період перебування мігрантів були створені та гарантовані для цього умови. Така якісна і своєчасна допомога сприяла ситуації *de facto*, коли більшість українців інтегрувалися та адаптувалися до нового середовища, відчувши підтримку корінного населення, проявивши до соціуму готовність до співпраці з ним та зрозумівши інституційно унормовані єдині правила гри в державі. Очевидно, згодом політика країн, що їх прийняла, може змінитися у відношенні до мігрантів, суспільна риторика стати менш приязною, а соціальна згуртованість більш формальною, але це зовсім не заперечує досягнень, які вже відбулися у подоланні психологічних наслідків від травм і потрясінь. Якраз тому гіпотезу спростовано, а висновки тяжіють скоріше до позитивної сторони у висвітленні впливу насилля на *рівень довіри* мігрантів у країнах перебування. Про що зауважувалося у згаданих дослідженнях вище.

В цілому у *психологічному* вимірі серед гіпотез був зафіксований паритет — одну доведено, а іншу — заперечено. Політичні системи Польщі та Іспанії доволі ефективно та відповідально підійшли до питання надання допомоги у подоланні травм та потрясінь, яких зазнали і надалі зазнають українські воєнні мігранти. Ті умови, які гарантували їм країни перебування, сприяли реалізації паралельних

процесів: успішної інтеграції та адаптації більшості вимушених мігрантів у нове середовище за нетривалий час, а також формування у них *довірливого ставлення* до інститутів держави і різних груп населення. Комплексно це репрезентувалося високим рівнем *узагальноної довіри*. Тому *зміна середовища* постала важливим (*дискурсивним*) чинником у допомозі в боротьбі з психологічними потрясіннями і травмами. На основі якісної трансформації інституційного та соціального полів політичних систем, куди прибули мігранти, у відношенні до позиції, звідки вони переїхали, відбулася перестановка акцентів — від *недовіри* на *довіру*. Попри те, що не відомо достеменно (це питання не було предметом дослідження), які саме шляхи подолання постнаслідків участі у воєнному конфлікті застосовані, а також в якому ступені (оцінювання також не було) вплинула зміна місця перебування, однак статистично зрозумілим є те, що вона відбулася з суттєвим результатом у позитивному фокусі висвітлення впливу насилля на *рівень довіри* мігрантів. Це важливо, оскільки саме психологічний вимір (попри свою автономію) є водночас передумовою до інших, будучи установчим на індивідуальному, колективному і системному рівнях сприйняття дійсності особою, в оцінці якої лежить досвід, що отриманий раніше. Натомість зменшення ефекту негативного (воєнного) досвіду є першочерговим у процесі соціальної та інституційної взаємодії у нових умовах для успішної інтеграції та адаптації.

IV. ВИСНОВКИ

В епоху міграції питання інтеграції та адаптації переселенців — вимушених, воєнних чи трудових — надзвичайно важливе. Однак у зв'язку з подіями в Україні від 24 лютого 2022 р. воно актуалізувалося ще більше, оскільки статистично до країн Європи були спрямовані потоки мігрантів, співмірні з обсягами Другої світової війни і періодом після її завершення. Як визначають дослідники, про що зауважувалося в огляді літератури, однією з ключових передумов до соціальних та інституційних взаємодій у новому середовищі в конструктивному аспекті стає наявність *довіри*. При цьому, не тільки мігрантів до держави та соціуму, котрі їх прийняли, проте водночас і навпаки, що поглиблює взаємозалежність та посилює згуртованість у системному масштабі.

Але аналіз *узагальненого* рівня довіри новоприбулих у країнах перебування дотепер є досить непоширеним форматом для досліджень міграціологів. Більше того, використання порівняльного методу при визначенні довіри між *дискурсом*, звідки мігранти прибули, та *дискурсом*, в який вони інтегруються, у розвідках є ще рідшим. Це пов'язано з тим, що вивчення довіри, зокрема в *інституційному* і *соціальному* вимірах, є науково не простим завданням. Оскільки довіра є тією (не єдиною, але вдалим прикладом) категорією, яку складно дефініювати через концептуальну та емпіричну неоднозначність, зважаючи на зв'язок з різними, як політичними інститутами, так і соціальними формами поведінки індивіда. Це дає водночас потужний інструментарій для можливої інтерпретації явища у державі та соціумі. Проте така специфіка породжує дослідницьку проблему, що полягає у тому, що *довіра*, будучи пов'язаною в інституційно-політичному, соціальному, економічному і т.д. аспектах осмислення, емпірично не може бути відділена від кожного з них, аби бути операціоналізованою на практиці в єдиному контексті. Іншими словами, можна лише умоглядно сепарувати виміри, але без результату у відношенні до суспільно-політичного буття, де довіра розглядається. Оскільки тільки у комплексному охопленні *довіра* є показником соціального результату, а в той же час останній є наслідком її наявності (на певному рівні) у системі.

Саме у такому фокусі уваги — в *інституційному* та *соціальному* вимірах — у статті розглядалася *довіра* українських воєнних мігрантів до інститутів держави та різних соціальних груп в Польщі та Іспанії, а також в аналогічному контексті — до України як країни, звідки вони прибули. У розвідці були висунуті гіпотези, згруповані у чотири вужчі тематичні поля — *соціальний*, *психологічний*, *досвід* і *мотиви* та *інституційно-політичний*, які окреслили та уточнили змістові рамки дослідження. Загалом обраний міжнаціональний — Польща/Іспанія та Україна — дискурс продемонстрував, що існує сильний кореляційний зв'язок між *довірою* (її рівнем та спрямуванням) і *політичною* та *соціальною підсистемами* у країнах перебування воєнних мігрантів. Зокрема це проявилось у тому, що *узагальнений* рівень довіри вищий саме у державах, де об'єктивні показники демократії вищі (наприклад, за результатами щорічного рейтингу «Democracy Index» від центру «Economist Intelligence Unit»). Системний дискурс відіграв першочергову роль не лише як просторове середовище перебу-

вання мігранта, а його інституційне та соціальне поле, в межах якого породжується відповідна щодо усталених норм та звичаїв поведінка. Таким чином, приймалися *єдині правила гри*, не властиві для доміграційного досвіду особи, чим зумовили специфічний когнітивний дисонанс (особливо в інституційному плані як позиція між демократією *versus* анократією) навіть у відношенні до корінного населення, для якого демократичне врядування є традиційним досить тривалий час. Додатково (на основі підтвердження гіпотез) було вказано, що ці структурно-функціональні зміни вплинули на *раціоналізацію мотивів* у діях воєнних мігрантів, а також посилили їхнє *довірливе ставлення* до незнайомців. У цьому контексті не менш важливою була сприятлива атмосфера і своєчасна/регулярна надана допомога для боротьби з психологічними травмами та потрясіннями. Це продемонструвало позитивну сторону наслідків насилля на *рівень довіри* мігрантів у країнах перебування. Попри те, що будь-яке насилля не є *a priori* конструктивним для розвитку індивіда, українські вимушені мігранти (як частина прикладів з попередньо опублікованих робіт науковців) показали, як якісна зміна середовища може суттєво вплинути на поліпшення умов життя. Як наслідок, відбулася успішна інтеграція та адаптація українців в Іспанії і Польщі. Такі процеси не були б настільки ефективними, якби не високий рівень довіри. Оцінюючи *соціальний результат* нетривалого перебування мігрантів в обох системах, знову повертаємося до класичної суперечки: *довіра* його генерує, а про її роль та рівень (високий/низький) можна мислити якраз лише завдяки наявності цього результату.

Описана проблематика у статті відкриває широкі перспективи для розвідок у майбутньому, зокрема на прикладі інтеграції українських вимушених мігрантів в інших країнах Європи. Науково цікавим та актуальним з позиції практики для держав, що приймають переселенців, було б визначити, як різні види досвіду в умовах воєнного конфлікту впливають на встановлення певного рівня довіри до системи. Іншими словами, який досвід може зробити людей більш довірливими. В умовах значного дефіциту трудових ресурсів, тривалої депопуляції населення та збереження європейської ідентичності на фоні політики мультикультуралізму — це питання є актуальним та важливим, як на найближчу перспективу, так і на тривалий період. Доволі просто для кожної держави створити сприятливі умови для

емігрантів, аби вони приїздили, але зовсім не легко вплинути на їх бажання інтегруватися, адаптуватися до нового середовища та залишитися у ньому. Саме тут критичною стає роль *довіри*, на основі якої новий член соціуму виявляє своє *довірливе ставлення* до системи. На прикладі українських вимушених мігрантів у Польщі та Іспанії спостерігаємо, як така особливість успішно реалізувалася, де довіра та ступінь інтеграції були високими вже за нетривалий час перебування.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

1. Гнатюк В. В. (2023). Актуальні підходи у сучасних міграційних дослідженнях: деякі критичні зауваження. *Український соціум*. № 1(84). С. 9–31. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.009>
2. Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів у Польщі: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. 25 с.
3. Ключковська І. (ред.) (2024). Ціннісні орієнтири українських вимушених мігрантів в Іспанії: результати дослідження. Львів: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. 24 с.
4. Кондратенко О. (2023). Україна у світових рейтингах демократії. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 176 с.
5. Мацієвський Ю. (2016). У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI. 552 с.
6. Назаренко М. (2023). Вплив амбівалентної політичності на розвиток політичної довіри в сучасних умовах. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. Вип. 29. С. 68–77. URL: <https://doi.org/10.35432/tisb292023289089>
7. Пачковський Ю., Селешук Г. (2022). Соціальний капітал спільнот українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 264 с.
8. Селешук Г. (2019). Спільноти мігрантів як об'єкт наукового аналізу: основні поняття, теорії, концепти. *Соціологічні студії*. № 2(15). С. 48–54. URL: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-48-54>
9. Тодоріко А. (2017). Особливості формування політичної довіри в Україні: макрорівень політичних відносин. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. № 35-36. С. 372–383. URL: <https://doi.org/10.31861/mhpi2017.35-36.372-383>
10. Чабанна М. (2014). Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії. *Магістеріум. Політичні студії*. Вип. 58. С. 8–14.
11. Шайгородський Ю. (2021). Довіра як політико-психологічний феномен. *Політичне життя*. № 4(24). С. 63–69. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.4.10>
12. Школяр М. (2016). Роль соціальної довіри у трансформаційних процесах сучасного суспільства. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 26.5. С. 389–395. URL: <https://doi.org/10.15421/40260559>
13. Adman P., Strömblad P. (2015). Political Trust as Modest Expectations: Exploring Immigrants' Falling Confidence in Swedish Political Institutions. *Nordic Journal of Migration Research*. Vol. 5, Issue 3. pp. 107–116. URL: <https://doi.org/10.1515/njmr-2015-0007>
14. Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Norrie A. (eds.) (1998). *Critical Realism, Essential Readings*. London: Routledge. 784 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315008592>
15. Arel D. (1998). Ukraine: The Muddled Way. *The Current History*. Vol. 97(621). pp. 342–346.

16. Bahry D., Kosolapov M., Kozyreva P., Wilson R. (2005). Ethnicity and Trust: Evidence from Russia. *American Political Science Review*. Vol. 99, Issue 4. pp. 521–532. URL: <https://doi.org/10.1017/S0003055405051853>
17. Baier A. (1986). Trust and Antitrust. *Ethics*. Vol. 96, No 2. pp. 231–260. URL: <https://doi.org/10.1086/292745>
18. Balliet D., Wu J., de Dreu C. (2014). Ingroup favoritism in cooperation: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*. Vol. 140(6). pp. 1556–1581. URL: <https://doi.org/10.1037/a0037737>
19. Banfield E. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press. 188 p.
20. Barron P., Rahayu S., Varada S., Febriani V. (2010). Disturbing the equilibrium: movements out of poverty in conflict-affected areas of Indonesia. *Moving out of Poverty* / eds. by D. Narayan-Parker, P. Petesch, L. Pritchett. Washington, DC, Basingstoke: World Bank; Palgrave Macmillan. pp. 290–337.
21. Bigoni M., Bortolotti S., Casari M. et al. (2016). Amoral Familism, social capital, or trust? The behavioural foundations of the Italian north-south divide. *The Economic Journal*. Vol. 126, Issue 594. pp. 1318–1341. URL: <https://doi.org/10.1111/econj.12292>
22. Bjørnskov C. (2009). Social trust and the growth of schooling. *Economics of Education Review*. Vol. 28, Issue 2. pp. 249–257. URL: <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2006.09.013>
23. Bjørnskov C. (2012). How Does Social Trust Affect Economic Growth? *Southern Economic Journal*. Vol. 78, No 4. pp. 1346–1368. URL: <https://doi.org/10.4284/0038-4038-78.4.1346>
24. Blackburn S. (1998). Trust, co-operation and human psychology. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 28–45.
25. Blattman C. (2009). From Violence to Voting: War and Political Participation in Uganda. *American Political Science Review*. Vol. 103, Issue 2. pp. 231–247. URL: <https://doi.org/10.1017/S0003055409090212>
26. Canevello A., Hall J., Walsh J. (2021). Empathy-mediated altruism in intergroup contexts: the roles of posttraumatic stress and posttraumatic growth. *Emotion*. Vol. 22, Issue 8. pp. 1699–1712. URL: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/emo0000803>
27. Cassar A., Grosjean P., Whitt S. (2013). Legacies of violence: trust and market development. *Journal of Economic Growth*. Vol. 18. pp. 285–318. URL: <https://doi.org/10.1007/s10887-013-9091-3>
28. Cattell R. (1965). *The Scientific Analysis of Personality*. Baltimore: Penguin Books. 400 p.
29. Collier D., Levitsky S. (1997). Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. Vol. 49, No 3. pp. 430–451. URL: <http://www.jstor.org/stable/25054009>
30. Cybulska A. (2024). Zaufanie społeczne. Nr 40. Warszawa, Polska: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. 18 p. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2024/K_040_24.PDF
31. De Luca G., Verpoorten M. (2015). Civil war, social capital and resilience in Uganda. *Oxford Economic Papers*. Vol. 67, Issue 3. pp. 661–686. URL: <https://doi.org/10.1093/oep/gpv036>
32. Dent G. (2005). Race, Trust, Altruism, and Reciprocity. *University Richmond Law Review*. Vol. 39, Issue 4. pp. 1001–1070.
33. Dinesen P., Bekkers R. (2017). The foundations of individuals' generalized social trust: a review. *Trust in Social Dilemmas* / eds. by P. Van Lange, B. Rockenbach, T. Yamagishi. New York, NY: Oxford University Press. pp. 77–99. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190630782.003.0005>
34. Dunn J. (1990). *Interpreting Political Responsibility*. Cambridge: Polity Press. 284 p. URL: <https://doi.org/10.1515/9781400861453>
35. Easton D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley. 507 p.
36. El-Bialy N., Fraile Aranda E., Nicklisch A. et al. (2022). To cooperate or not to cooperate? An analysis of cooperation and peer punishment among Syrian refugees, Germans and

- Jordanians. *Journal of Economic Psychology*. Vol. 89; 102484. URL: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2022.102484>
37. El-Bialy N., Fraile Aranda E., Nicklisch A. et al. (2022). A Sense of No Future in an Uncertain Present: Altruism and Risk-Seeking among Syrian Refugees in Jordan. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 35, Issue 1. pp. 159–194. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/feab037>
 38. Erikson E. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton. 445 p.
 39. Espenshade T., Hempstead K. (1996). Contemporary American attitudes towards U.S. Immigration. *The International Migration Review*. Vol. 30. Issue 2. pp. 535–570. URL: <https://doi.org/10.1177/019791839603000207>
 40. Essex R., Kalocsányiová E., Rummyantseva N., Jameson, J. (2022). Trust amongst refugees in resettlement settings: a systematic scoping review and thematic analysis of the literature. *Journal of International Migration and Integration*. Vol. 23. pp. 543–568. URL: <https://doi.org/10.1007/s12134-021-00850-0>
 41. Eurostat (2024). Data Browser. Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex — quarterly data. Statistics. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/684d8bce-a18d-4ac7-a3c0-69f2b38f2770?lang=en>
 42. Evans P. (1996). Government Action, Social Capital and Development: Reviewing the Evidence on Synergy. *World Development*. Vol. 24, Issue 6. pp. 1119–1132. URL: [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(96\)00021-6](https://doi.org/10.1016/0305-750X(96)00021-6)
 43. EWL & SEWUW (2023). Громадяни України на польському ринку праці. Нові виклики та перспективи. Звіт про транскордонну мобільність. EWL S.A. 36 с.
 44. Felfe C., Kocher M., Rainer H. et al. (2021). More opportunity, more cooperation? The behavioral effects of birthright citizenship on immigrant youth. *Journal of Public Economics*. Vol. 200; 104448. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2021.104448>
 45. Froehlich L., Dorrough A., Glöckner A., Stürmer S. (2021). Similarity predicts cross-National Social Preferences. *Social Psychological and Personality Science*. Vol. 12, Issue 8. pp. 1486–1498. URL: <https://doi.org/10.1177/1948550620982704>
 46. Gambetta D. (1988). Mafia: the price of distrust. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* / ed. by D. Gambetta. Oxford: Blackwell. pp. 158–175.
 47. Gathmann C., Keller N. (2018). Access to citizenship and the economic assimilation of immigrants. *The Economic Journal*. Vol. 128, Issue 616. pp. 3141–3181. URL: <https://doi.org/10.1111/econj.12546>
 48. Giddens A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford, California: Stanford University Press. 188 p.
 49. Gilligan M., Pasquale B., Samii C. (2014). Civil War and Social Cohesion: Lab-in-the-Field Evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*. Vol. 58, Issue 3. pp. 604–619. URL: <https://doi.org/10.1111/ajps.12067>
 50. Goette L., Huffman D., Meier S. (2006). The impact of group membership on cooperation and norm enforcement: evidence using random assignment to real social groups. *American Economic Review*. Vol. 96, Issue 2. pp. 212–216. URL: <https://doi.org/10.1257/00028280677211658>
 51. Halapuu V., Paas T., Tammaru T., Schütz A. (2013). Is institutional trust related to pro-immigrant attitudes? A pan-European evidence. *Eurasian Geography and Economics*. Vol. 54(5-6). pp. 572–593. URL: <https://doi.org/10.1080/15387216.2014.908313>
 52. Hale H. (2006). Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism. *Communist and Post-Communist studies*. Vol. 39, Issue 3. pp. 305–329. URL: <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2006.06.006>
 53. Hall J., Kahn D. (2020). Exposure to wartime trauma decreases positive emotions and altruism toward rival out-groups (but not nonrival out-groups): a survey experiment in

- a field setting among Syrian refugees. *Social Psychological and Personality Science*. Vol. 11, Issue 4. pp. 552–559. URL: <https://doi.org/10.1177/1948550619876631>
54. Hall J., Kahn D. (2020). The Impact of War: Posttraumatic Stress and Social Trust Among Refugees. *Delegationen för migrationsstudier. Series 3*. Stockholm: Department of Peace and Conflict Research. 42 p. URL: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-420664>
 55. Hall J., Werner K. (2022). Trauma and Trust: How War Exposure Shapes Social and Institutional Trust Among Refugees. *Frontiers in Psychology*. Vol. 13; 786838. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.786838>
 56. Hardin R. (1996). Trustworthiness. *Ethics*. Vol. 107, No 1. pp. 26–42. URL: <https://doi.org/10.1086/et.1996.107.issue-1>
 57. Hardin R. (1998). Trust in government. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 9–27.
 58. Hayes B., McAllister I. (2001). Sowing Dragon's Teeth: Public Support for Political Violence and Paramilitarism in Northern Ireland. *Political Studies*. Vol. 49, Issue 5. pp. 901–922. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00346>
 59. Husfeldt V. (2006). Extreme negative attitudes towards immigrants. An analysis of factors in five countries. *Prospects*. Vol. 36. pp. 355–374. URL: <https://doi.org/10.1007/s11125-006-0011-6>
 60. Hynes P. (2009). Contemporary compulsory dispersal and the absence of space for the restoration of trust. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 22, Issue 1. pp. 97–121. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fen049>
 61. Hynes P. (2017). Trust and mistrust in the lives of forcibly displaced women and children. *Families, Relationships and Societies*. Vol. 6, Issue 2. pp. 219–238. URL: <https://doi.org/10.1332/204674317X14861127722366>
 62. Inglehart R. (1999). Trust, well-being and democracy. *Democracy and Trust* / ed. by M. Warren. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 88–120.
 63. Karaja E., Rubin J. (2022). The cultural transmission of trust norms: evidence from a lab in the field on a natural experiment. *Journal of Comparative Economics*. Vol. 50, Issue 1. pp. 1–19. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jce.2021.07.003>
 64. Kindler M., Szulecka M. (2013). The Economic Integration of Ukrainian and Vietnamese Migrant Women in the Polish Labour Market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol 39, Issue 4. pp. 649–671. URL: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.745244>
 65. Kuzio T. (2011). Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State. *East European Politics & Societies*. Vol. 25, Issue 1. pp. 88–113. URL: <https://doi.org/10.1177/0888325410388410>
 66. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., Vishny R. (1997). Trust in large organizations. *The American Economic Review*. Vol. 87, No 2. pp. 333–338.
 67. Levi M. (1998). A state of trust. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage Foundation. pp. 77–101.
 68. Lyons R., Mickelson K., Sullivan M., Coyne, J. (1998). Coping as a Communal Process. *Journal of Social and Personal Relationships*. Vol. 15, Issue 5. pp. 579–605. URL: <https://doi.org/10.1177/0265407598155001>
 69. Maksimović S. (2018). The Demographic Decay of the Modern Europe. Belgrade, New York: The Center for International Relations and Sustainable Development (CIRSD). URL: <https://www.cirsd.org/en/young-contributors/the-demographic-decay-of-the-modern-europe>
 70. Maloney W., Smith G., Stoker G. (2001). Social capital and the city. *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective* / eds. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. Hanover, NH: Tufts University Press. pp. 83–96.

71. Malygina K. (2010). Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*. Vol. 13, Issue 1. pp. 7–27. URL: <https://doi.org/10.5771/1435-2869-2010-1-7>
72. Masuda N. (2012). Ingroup favoritism and intergroup cooperation under indirect reciprocity based on group reputation. *Journal of Theoretical Biology*. Vol. 311. pp. 8–18. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jtbi.2012.07.002>
73. Maxwell R. (2010). Evaluating Migrant Integration: Political Attitudes Across Generations in Europe. *The International Migration Review*. Vol. 44, Issue 1. pp. 25–52. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00797.x>
74. Mironova V., Whitt S. (2018). Social norms after conflict exposure and victimization by violence: experimental evidence from Kosovo. *British Journal of Political Science*. Vol. 48, Issue 3. pp. 749–765. URL: <https://doi.org/10.1017/S0007123416000028>
75. Mishler W., Rose R. (1997). Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *Journal of Politics*. Vol. 59, Issue 2. pp. 418–451. URL: <https://doi.org/10.1017/S0022381600053512>
76. Misztal B. (1996). *Trust in Modern Societies*. Oxford: Blackwell. pp. 42–49.
77. Mooren G., Kleber R. (2001). The impact of war in Bosnia and Herzegovina: Devastated trust. *International Journal of Mental Health*. Vol. 30, Issue 2. pp. 6–21. URL: <https://doi.org/10.1080/00207411.2001.11449515>
78. Morlino L. (2009). Are There Hybrid Regimes? Or Are They Just an Optical Illusion? *European Political Science Review*. Vol. 1, Issue 2. pp. 273–296. URL: <https://doi.org/10.1017/S1755773909000198>
79. Munck G. (1996). Disaggregating Political Regime. Conceptual Issues in the Study of Democratization. Working Paper No 228. Notre Dame, IN: The Hellen Kellogg Institute for International Affairs. 42 p.
80. Newton K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*. Vol. 22, Issue 2. pp. 201–214. URL: <https://doi.org/10.1177/0192512101222004>
81. Newton K. (2001). Social capital and democracy. *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective* / eds. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. Hanover, NH: Tufts University Press. pp. 225–234.
82. Newton K. (2007). Social and Political Trust. *The Oxford Handbook of Political Behavior* / eds. by R. Dalton, H.-D. Klingemann. Oxford, UK: Oxford University Press. pp. 343–344.
83. Newton K., Norris P. (2000). Confidence in public institutions: faith, culture, or performance? *Disaffected Democracies: What's Ailing the Trilateral Democracies?* / eds. by S. Pharr, R. Putnam. Princeton: Princeton University Press. pp. 52–73.
84. Ni Raghallaigh M. (2014). The causes of mistrust amongst asylum seekers and refugees: insights from research with unaccompanied asylum-seeking minors living in the Republic of Ireland. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 27, Issue 1. pp. 82–100. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fet006>
85. Nickerson A., Liddell B., Keegan D. et al. (2019). Longitudinal association between trust, psychological symptoms and community engagement in resettled refugees. *Psychological Medicine*. Vol. 49, Issue 10. pp. 1661–1669. URL: <https://doi.org/10.1017/S0033291718002246>
86. North D., Wallis J., Weingast B. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 346 p.
87. Notes from Poland (2021). Poland records second lowest trust in government in OECD. URL: <https://notesfrompoland.com/2021/06/16/poland-records-second-lowest-trust-in-government-in-oecd/>

88. O'Neil O. (2002). A Question of Trust: The BBC Reith Lectures 2002. Cambridge: Cambridge University Press. 110 p.
89. OECD (2024). OECD Data Explorer — Future well-being. URL: <https://data-viewer.oecd.org/?chartId=d2e000a0-acaf-4928-9547-accaf2a8468b>.
90. OECD (2024). OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions 2024 Results — Country Notes: Spain. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results-country-notes_a8004759-en/spain_56998449-en.html
91. Portes A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*. Vol. 24. pp. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
92. Putnam R., Leonardi R., Nanetti R. (1993). Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press. 280 p.
93. Rahn W., Brehm J., Carlson N. (1999). National elections as institutions for generating social capital. *Civil Engagement in American Democracy* / eds. by T. Skocpol, M. Fiorina. Washington, DC: Brookings Institution. pp. 110–160.
94. Ramos C., Leal I. (2013). Posttraumatic Growth in the Aftermath of Trauma: A Literature Review About Related Factors and Application Contexts. *Psychology, community & health*. Vol. 2, Issue 1. pp. 43–54. URL: <https://doi.org/10.23668/psycharchives.2243>
95. Rothstein B. (1998). Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State. Cambridge: Cambridge University Press. 272 p.
96. Schmid K., Muldoon O. (2015). Perceived Threat, Social Identification, and Psychological Well-Being: The Effects of Political Conflict Exposure. *Political Psychology*. Vol. 36, Issue 1. pp. 75–92. URL: <https://doi.org/10.1111/pops.12073>
97. Scholz J. (1998). Trust, Taxes and Compliance. *Trust and Governance* / eds. by V. Braithwaite, M. Levi. New York: Russell Sage. pp. 135–166.
98. Seligman A. (1997). The Problem of Trust. Princeton: Princeton University Press. 240 p.
99. Spyer P. (2002). Fire without Smoke and Other Phantoms of Ambon's Violence: Media Effects, Agency, and the Work of Imagination. *Indonesia*. Vol. 74. pp. 21–36. URL: <https://doi.org/10.2307/3351523>
100. Stanley D. (2003). What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *The Canadian Journal of Sociology*. Vol. 28, Issue 1 (Special issue). pp. 5–17. URL: <https://doi.org/10.2307/3341872>
101. Strang A., Ager A. (2010). Refugee integration. Emerging trends and remaining agendas. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 23, Issue 4. pp. 589–607. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/feq046>
102. Strang A., Quinn N. (2021). Integration or isolation? Refugees' Social Connections and Wellbeing. *Journal of Refugee Studies*. Vol. 34, Issue 1. pp. 328–353. URL: <https://doi.org/10.1093/jrs/fez040>
103. Tocqueville A. de (1945). Democracy in America. Volume 2 (of 2) / translated by H. Reeve with an Introduction by J. Bigelow. Project Gutenberg: Free eBooks. Section 2. Chapters VIII–IX. URL: <https://www.gutenberg.org/files/816/816-h/816-h.htm#link2HCH0029>
104. Turnip S., Klungsøyr O., Hauff E. (2010). The mental health of populations directly and indirectly exposed to violent conflict in Indonesia. *Conflict and Health*. Vol. 4; 14. URL: <https://doi.org/10.1186/1752-1505-4-14>
105. UNHCR (2023). Ukraine Refugee Situation — Data Explanatory Note. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
106. Uslaner E. (2002). The Moral Foundations of Trust. New York, NY: Cambridge University Press. 298 p.

107. Uslaner E. (2008). Where You Stand Depends Upon Where Your Grandparents Sat: The Inheritability of Generalized Trust. *Public Opinion Quarterly*. Vol. 72, Issue 4. pp. 725–740. URL: <https://doi.org/10.1093/poq/nfn058>
108. Warren M. (1999). Democratic theory and trust. *Democracy and Trust* / ed. by M. Warren. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 310–345.
109. Werner K., Skali A. (2023). Violent Conflict and Parochial Trust: Lab-in-the-Field and Survey Evidence. Working paper. URL: <https://ssrn.com/abstract=4294035>
110. Whitt S. (2010). Institutions and Ethnic Trust: Evidence from Bosnia. *Europe-Asia Studies*. Vol. 62, Issue 2. pp. 271–292. URL: <https://doi.org/10.1080/09668130903506839>
111. Williams B. (1988). Formal structures and social reality. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* / ed. by D. Gambetta. Oxford: Blackwell. pp. 3–15.
112. Williamson C. (2014). Towards a theory of collective posttraumatic growth in Rwanda: The pursuit of agency and communion. *Traumatology: An International Journal*. Vol. 20, Issue 2. pp. 91–102. URL : <https://doi.org/10.1037/h0099393>
113. Yamagishi T, Yamagishi M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*. Vol. 18. pp. 129–166. URL: <https://doi.org/10.1007/BF02249397>
114. Zak P, Knack S. (2001). Trust and growth. *The Economic Journal*. Vol. 111, Issue 470. pp. 295–321. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.136961>